

Jaume TORRÓ TORRENT
Universitat de Girona

JOANOT MARTORELL,
ESCRIVÀ DE RACIÓ DEL PRÍNCEP DE VIANA:
LA LITERATURA CATALANA DEL SEGLE XV
I LES CORTS DELS TRASTÀMARA

*Joanot Martorell, escrivà de ració ('accountant of the household')
of the Prince of Viana: 15th century Catalan literature
and the Trastamara courts*

Resum: Aquest article revalida la informació sobre els darrers anys de la biografia de Joanot Martorell derivada de la identificació de l'autor del *Tirant lo Blanc* amb Joanot Martorell, trinçant i escrivà de ració de Carles d'Aragó, príncep de Viana (1458-1461), proposada per Jaume Torró l'any 2000. El *Tirant* és un producte literari complex que només s'explica a partir d'un ambient cortesà amb les connexions internacionals que podia oferir al seu autor el cercle del Príncep de Viana, que acollia, entre d'altres, Joan Roís de Corella. El desplegament documental i les consideracions metodològiques que s'hi presenten contradiuen totes i cadascuna de les objeccions a l'esmentada identificació de l'autor del *Tirant* interposades en els darrers quinze anys per alguns historiadors i filòlegs. L'autor defensa que els noms de Carmesina i Maragdina, les dues protagonistes enamorades de Tirant, tenen origen napolità.

Paraules clau: Biografia de Joanot Martorell, els noms de Carmesin, Maragdina i Escariano.

Abstract: Stemming from the identification of Joanot Martorell with the trencher and *escrivà de ració* ('accountant of the household') of Charles of Aragon, Prince of Viana (1458-1461) – which was suggested by Jaume Torró in 2000 – this article brings up to date our knowledge of the last years in the biography of *Tirant lo Blanc's* author. Martorell's romance is a complex literary work that can only be explained as born in an international courtly milieu like that of the Prince of Viana, which included, among other authors, Joan Roís de Corella. The documentation and methodology deployed in this article contradict the objections that some historians and philologists have raised against Torró's identification of *Tirant's* author during the past fifteen years. Torró defends that the names of 'Carmesina' and 'Maragdina', the two protagonists of the romance in love with Tirant, have a Neapolitan origin.

Keywords: Joanot Martorell's biography, names 'Carmesina', 'Maragdina' and 'Scariano'.

1. JOANOT MARTORELL, TRINXANT I ESCRIVÀ DE RACIÓ DE CARLES DE VIANA: UNA CORT A BARCELONA PER A LA LITERATURA DEL SEGLE XV

El 14 de novembre de l'any 2000 vaig presentar al Seminari de Literatura i Cultura de l'Edat Mitjana i de l'Edat Moderna de la Universitat de Barcelona les dades de recerca i els raonaments que em portaven a identificar l'autor del *Tirant* amb Joanot Martorell, trinxant i escrivà de ració de Carles d'Aragó, príncep de Viana, a qui acompanyà en la seva trajectòria mediterrània de Nàpols, a Sicília, a Mallorca i finalment a Barcelona, després de la mort d'Alfons IV el Magnànim a Nàpols. La localització de l'autor del *Tirant* a l'entorn del Príncep de Viana em va suggerir el títol «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», que vaig usar tant a la sessió acadèmica esmentada com a l'article que se'n derivà (Torró 2001). Era una manera de cridar l'atenció sobre la funció de les corts com a centre de la producció i del consum de la poesia i la prosa literària catalanes dels anys centrals del segle XV, més enllà de la troballa d'uns documents que omplien un buit en la biografia de Joanot Martorell. Que els documents en qüestió assenyalessin que el *Tirant* s'havia escrit a Barcelona era una dada prou atractiva, però, de fet, la meua recerca era força més ambiciosa perquè tractava de documentar i explicar en termes generals com funcionaven les relacions dels escriptors amb la noblesa i la reialesa. Per això l'article de 2001, que comença explicant on s'havien educat Guillem Ramon de Vila-rasa i Pere Torroella, acaba promentent l'edició d'alguns poetes del regnat del Magnànim que havien freqüentat les corts dels Trastàmara a Castella, a Navarra, a Saragossa i a Nàpols. La promesa es va complir: vegeu Torró (2009) i Rodríguez Risquete (2011). El paper de les corts dels Trastàmara en relació amb la literatura catalana quedava il·lustrat.

La publicació i la interpretació dels documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó que feien possible parlar d'aquella efímera cort a Barcelona per a la literatura del segle XV no les vaig enllestir fins dos anys més tard (Torró 2002), en un treball que revela per què s'havia trigat tant a omplir el buit de la biografia de Martorell posterior a la mort del Magnànim el 1458 a partir dels documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó:

De feia anys coneixíem un Joan Martorell, escrivà de ració del Príncep de Viana. El seu nom apareix en l'inventari de béns del Príncep, que fa anys fou publicat per Manuel de Bofarull en la *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. El document pertany a la sèrie de registres de la lloctinència del Príncep, i es va conservar entre la documentació oficial. No van tenir aquesta sort els registres procedents de la cancelleria gestual del príncep: eren actes de rebel·lia i es van guardar a part. Al segle XIX, Prósper de Bofarull va lligar en nous volums els fragments de registres i documents diversos que havien arribat fins a les seves mans, i que avui es troben classificats sota la sèrie *varia*. És en aquests volums on apareixen els nous documents que ens fan saber que, de Nàpols, Joanot Martorell va seguir el Príncep de Viana i

que és el mateix Joan Martorell que després fou el seu escrivà de ració. (Torró, 2002: 14)

A part de donar les localitzacions dels documents relatius a Joanot Martorell «amagats» de la sèrie *varia* (*ibid.*, notes 7-10), que ara ofereixo íntegres a l'Apèndix I, el meu article de 2002 surt al pas de dubtes interpretatius sobre la doble denominació de Joan o Joanot per a l'autor del *Tirant* i també raona diverses altres qüestions, com ara el valor que cal atribuir a la denominació «*civis Valencie*» en un determinat document (*ibid.*, nota 12). En tot moment s'apliquen criteris de sentit comú basats en l'experiència, en la recerca d'arxiu i en la probabilitat històrica, i es manté sempre una visió àmplia de la situació cultural de totes les terres de parla catalana governades per prínceps de la casa Trastàmara.

Seguint la biografia i el diplomatarí de Jesús Villalmanzo (1995), s'acceptava que Joanot Martorell residí a Nàpols al servei d'Alfons fins a la mort del rei, però a partir d'aquí ens trobàvem davant un buit documental fins a la mort de l'escriptor i sense un context històric i literari per al *Tirant*. La meua proposta resolvia totes dues condicions i situava l'escriptor i la novel·la en un ambient internacional (Torró 2001 i 2002). Jordi Carbonell (1955-56) havia deduït del *Debat epistolar* entre el Príncep de Viana i Joan Roís de Corella que el Príncep i l'escriptor residien en un mateix lloc almenys durant la redacció de la primera lletra. Martí de Riquer ho acollí (1964: III, 298). Seguint Miquel i Planas (1913: lxxxix), Carbonell proposà que aquest encontre tingué lloc a Sicília. En el darrer decenni del segle passat i primer d'aquest segle, esclatà amb força la qüestió corelliana en la prosa de Joanot Martorell.

La meua proposta omplia el buit documental comprès entre la tornada de Nàpols i la mort de Joanot Martorell la primavera de 1465, i situava Joanot Martorell i Joan Roís de Corella en l'entorn del Príncep de Viana. Per aquest atractiu i la seva simplicitat a l'hora de resoldre la qüestió corelliana, aquesta proposta guanyà a poc a poc l'acceptació de molts historiadors de la literatura (Pujol 2002, Beltrán 2006, Alemany 2007, Villalmanzo 2009). Malgrat les objeccions que tornaré a rebatre tot seguit, la identificació de Joanot Martorell amb l'escrivà de ració del príncep de Viana ha quallat. Vegeu, per exemple, la darrera història de la literatura catalana perquè és l'única manera d'explicar el gruix cultural del *Tirant* (Beltrán 2015; Pujol 2015) i, sobretot, perquè la literatura catalana del segle xv es produí en contacte amb les corts dels Trastàmara. El conreu i el coneixement de la literatura constituïa una mena de carnet d'identitat de classe social (Torró 2004, 2008 i 2010). I ha quallat per una qüestió de caràcter metodològic que el present article explica complidament. Retinguem d'entrada el que escriví el professor Francisco Rico al seu *Discurso contra el método*: «La historia no es una ciencia, es un arte que juega con los elementos con los que juegan las artes realistas, con el sentido común, la experiencia y la probabilidad» (Rico 1987). Hi tornarem més endavant perquè és important. Com miraré de mostrar, l'intent de des-

articular la meua proposta del 2000, que identifica Joanot Martorell amb el mestre racional de Carles d'Aragó en el context del paper general de les corts dels Trastàmara en la producció literària catalana del XV, té molt a veure amb visions molt diferents del que és la literatura i del que ha d'ésser la història de la literatura.

2. LA IDENTIFICACIÓ DE L'AUTOR DEL *TIRANT* AMB EL JOAN MARTORELL PROCURADOR DEL COMTE DE DÉNIA NO SE SUSTENTA

Un decenni després de la meua identificació de Joanot Martorell amb l'escrivà de ració de Carles de Viana, l'historiador Agustín Rubio Vela la volgué rebatre amb un llibre que duia per títol *Joanot Martorell y el condado de Denia. Una clave en el Tirant* (2010). Rubio Vela va objectar que de cap manera Joanot Martorell, escrivà de ració del Príncep de Viana, no pot ésser l'autor del *Tirant lo Blanc*, ja que consta com a «*civis Valencie*» en un document referent a un viatge a València l'abril de 1460 com a procurador del Príncep. Aquest document és una carta de pagament a favor dels marmessors del príncep Carles amb data de l'1 del febrer de 1462 per la qual Juan de Beortegui, donzell, familiar del noble Joan de Cardona, procurador substituït del noble Joan de Cardona, procurador de Miquel Dalmau, reconeix que li han estat pagades 50 lliures en prorrata del préstec de 100 lliures al Primogènit que Miquel Dalmau féu a la ciutat de València el 16 d'agost de 1460. L'escrivent de l'època, reproduint el document que certifica el deute, anota:

Et est sciendum quod honorabilis Iohannes Martorell, civis Valencie, tanquam procurator prefati illustrissimi domini Primogeniti, cum instrumento publico acto Valencie die xvi^a mensis augusti anno a nativitate Domini MCCCCLX et clauso per discretum Iohannem Toda, auctoritate regia notarium publicum civitatis Valencie ac per totam terram et dominationem illustrissimi domini regis Aragonum, concessus fuit debere prefato Michaelii Dalmacii predictas centum libras Valencie ratione mutui gratis et bono amore facti dicto domino Primogenito prout in eodem instrumento latius continetur. (Arxiu de la Corona d'Aragó, Batllia, vol. 1477, f. 118)

Rubio extrapola aquesta dada «*civis Valencie*», la qual, segons ell, exclou la condició de cavaller i, a partir de documentació municipal de la ciutat de València, proposa identificar l'escriptor del *Tirant* amb un Joan Martorell, procurador del comte de Dénia.

Aquesta carta de pagament és l'únic document que ens permet assegurar que Joanot Martorell del Príncep de Viana era de la ciutat de València, i si fos vàlid l'argument segons el qual «*civis Valencie*» exclou la condició de cavaller, aquest Joanot Martorell no podria ésser de cap manera l'autor del *Tirant*. No conservem els protocols de Joan Toda d'aquest any i no podem comprovar què havia escrit. Citen aquest argument Mateu Rodrigo Lizondo (2012), Antoni

Furió (2013), Ferran Garcia Oliver (2013), Antoni Ferrando i Abel Soler. Això no obstant, no és exacte que «*civis*» designava immediatament el que coneixem com a prohoms ciutadans o ciutadans honorats. El significat de «*civis*» era habitador de la ciutat, per això el trobem aplicat a metges, notaris, artistes, mercaders, teixidors, paraires, llauradors, pintors, etc., sovint a donzells, els quals pertanyien al braç militar, i, repassant les meves fitxes de protocols notariais valencians, al noble cavaller Joan de Pròixida: «Nos Iaufridus de Borja, Galcerandus de Borja, Oduardus Scriva, milites, et Aldonça eius uxor, gratis promittimus servare indempnem vos honorabilem Iohannem de Proxita militem et civem Valencie [...]» (Arxiu de Protocols del Corpus Christi de València [= APCCV], notari Francesc d'Eroles, protocol anys 1431-33, núm. 27.204: 24 octubre 1432).

Un altre exemple que associa els tractaments de cavaller i ciutadà és l'adreça d'una lletra dels jurats de la ciutat de València del 27 de març 1454 al secretari Joan Olzina: «a l'honorable mossèn Johan Olzina, conseller e secretari del senyor rey, conciadà nostre» que al·lega el mateix Rubio amb la intenció d'invalidar el valor del tractament de «mossèn» (Rubio 2010: 21-22). En aquesta data el secretari Joan Olzina era cavaller, per això els jurats utilitzen el tractament de «mossèn» i, quan l'anomenen «conciudadà», no l'estan desgraduant. Així ho comprovem en un notal del notari Ambròs Alegret de l'any 1452: «Noverint universi quod nos Iohannes Olzina, miles, habitator Valencie, dierum minor, et Caterina, uxor honorabilis Iohannis Olzina, militis, regii secretarii, simul ambo et uterque nostrum insolidum [...]» (APCCV, notari Ambròs Alegret, notal any 1452, núm. 1107: 21 d'abril). Joan Olzina és un cavaller domiciliat a la ciutat de València, per més que resideixi al regne de Nàpols al costat del rei per mor del seu ofici de secretari reial, i el mateix podem dir de Joanot Martorell del Príncep de Viana.

A la ciutat de València no hi havia incompatibilitat entre ésser cavaller i ciutadà, perquè els cavallers entraven al regiment de la ciutat, cosa impossible a Barcelona, a Girona o a Lleida, o en qualsevol altra vila o ciutat catalana. En canvi, tinc entès que tot cavaller domiciliat a la ciutat de València era, també, ciutadà de ple dret. Si no volien entrar al regiment de la ciutat, portaven el domicili fora. De vegades, quan l'escriptura de la notaria estenia el document, l'atorgant no era present, i ho deixaven en blanc, o podien incórrer en alguna inexactitud, però no veig error en «*civis Valencie*». És probable que amb «*civis Valencie*» l'escriptura hagués volgut identificar i diferenciar Joanot Martorell del Príncep de Viana d'algun altre homònim no domiciliat a la ciutat de València. Blanca de Copons, muller de mossèn Jaume Guillem Escrivà, cavaller, habitador de la ciutat de València, difunt, nomena marmessors del seu testament fra Nicolau Puig, conventual del monestir de Sant Vicent de la ciutat de València, misser Joan Mercader doctor en lleis i «mossèn Johan Martorell ciutadà de València» (APCCV, notari Bernat de Montalbà, llibre de testaments 1409-1414, núm. 844: 16 d'abril de 1414). Documento en l'anterior decenni un personatge amb aquest nom al qual pertocaria el tractament de «mossèn»,

però no la condició de ciutadà: Joan Martorell, canonge de València i rector de Sollana.¹ Podria ésser algú altre, un cavaller.

L'escrivent amb la denominació «mossèn Johan Martorell ciutadà de València» identificava i distingia aquest Joan Martorell de qualsevol altre homònim dels cercles de coneguts i saludats de la testadora i el notari susdits. El document no està escrit pensant en nosaltres, lectors sis-cents anys després, i la identificació d'un nom en un context desconegut moltes vegades resulta difícil. No és bo extrapolar els arguments en els sabers històrics. Recordem la cita del professor Francisco Rico: «La historia no es una ciencia, es un arte que juega con los elementos con los que juegan las artes realistas, con el sentido común, la experiencia y la probabilidad» (*Discurso contra el método*).

La primera reticència que convé tenir sobre la hipòtesi i els arguments de Rubio és que si en tots els documents que relacionen el personatge amb el comtat de Dénia mai no és anomenat Joanot, el 'Joanot' del títol del llibre *Joanot Martorell y el condado de Denia. Una clave en el Tirant*, no està justificat. Rubio força molt les dades i els arguments sia per *amplificatio*, com ha fet amb *civis*, sia per *diminutio*, com fa amb els tractaments de «(ben) amat» i especialment «mossèn», que ens permeten saber que Joanot Martorell del Príncep de Viana era cavaller, sia quan oposa que el càrrec d'escrivà de ració era un ofici de la cort reial netament administratiu, habitualment ocupat per ciutadans i no per cavallers, sia quan formula deduccions errònies de la documentació a partir de premisses establertes de manera igualment errònia, com quan afirma que aquest Joanot Martorell tenia un fill.

No es pot dir que el tractament de «mossèn» no assenyala un cavaller, ni en les adreces ni en el cos de la lletra, si no s'especifica aquesta condició, perquè de vegades també s'aplicava a prelats o als consellers de la ciutat de Barcelona. L'escrivà de ració no té tractament de «mossèn» per l'honorabilitat del seu càrrec, com diu Rubio Vela. Quan en l'inventari de béns del Príncep de Viana hom es refereix a l'escrivà de ració amb l'expressió «mossèn Martorell», no existeix cap altra possibilitat que un cavaller. Tots aquells que eren presents en el dit inventari coneixen l'escrivà de ració com a «mossèn Martorell» per la seva condició de cavaller:

Item Bonaventura super quarto Sententiarum. Era de fratre Merola e fonch-li restituit per los marmessors, ço és per lo conseller, e mossèn Martorell, per don Joan de Cardona» (f. 39v); Eadem die continuationis inventarii videlicet XXIII septembris presentibus venerabili magistro Petro de Queralt et magnifico Simeone Sala, manumissoribus predictis de eorum mandato receptum fuit inventarium de

1. APCCV, notari Lluís Llopis, notal any 1394, núm. 56: 5 i 23 de març; notal any 1396, núm. 57: 23 de març i 17 d'agost; notal any 1400, núm. 63: 13 juliol; protocol any 1400, núm. 28476: 13 juliol; notal any 1404, núm. 64: 10 de març, 6 i 22 de novembre; notal any 1405, núm. 65: 12 de gener i 20 de maig; protocol any 1405, núm. 28.477: 12 de gener i 20 de maig; APCCV, notari Pere Roca, protocol any 1391, núm. 24.056: 10 i 24 d'octubre; APCCV, notari Miquel Arbúcies, notal anys 1396-98, núm. 978: 3 de gener de 1397.

quadam caxia capelle que serviebat de continuo in divinis officiis celebratis coram domino Primogenito, et fuit liberata dicto magnifico Simeoni Sala ut subscribitur et annotatur, **presentibus J. Martorell, olim scriba portionis, Bartholomeo Timor et Petro Ocell, scriba, ac etiam me, Roderico Vitali, prothonotario et notario prescripto**» (47r); Die mercurii XXX° septembris presente reverendo magistro Petro de Queralt, uno ex manumissoribus et **Iohanne Martorell** et fratre Petro Andrea ordinis predicatorum scripte et inventariate sunt res subscripte et designate per Petrum Hugarra et Iohannem d'Armandares, supracocos, et Iohannem Coxa, cocum» (55r); «Die II octobris anno a nativitate Domini MCCCLXI^o. En la guardaroba major etc presentibus venerabili Petro Queralt et magnifico Simeone Sala ex manumissoribus predictis de ipsorum mandato subscripta que iam de eorum ordine scripta et inventariata fuerant et cum quodam inventario beati Primogeniti comprobata iterum revisa fuerunt et particulariter recognita. Et eo facto illico per dictum Petrum Solzaga, camerarium, in cuius posse et custodia erant, fuerunt liberata et dicto magnifico Simeone Sala assignata, presentibus **J. Martorell** et Geronimo Sala, cive Barcinone, et fratre ... Petro Oçell predictis et personis aliis pluribus" (56r); «Dimecres a VII de octubre del dit any fonch manat per los dits marmessors fossen meses en inventari les coses següents. Primo cent cinquanta sous los quals té lo scrivà de ració del senyor Primogènit de les cenes de Sent Valentí, segons ell mateix dix (f. 59v). (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 3494, f. 30-64v; Bofarull, CDIACA, XXVI, 1864, pàgs. 123-78)

Un altre exemple que associa el terme mossèn a la condició de cavaller és la lletra dels jurats de Vilafranca del Penedès a la ciutat de Barcelona sobre la reclamació del tribut de la cena pagador a Joan Martorell, escrivà de ració del Primogènit:

Molt honorables e molt savis senyors. Una letra havem rebude de vostras honorables saviessas contenent en effecte deguésem pagar **al honorable mossèn Johan Martorell, scrivà de ració del il·lustríssimo Primogènit de sancta recordació**, vint liuras absemps ab les despesas a les qualls aquesta universitat seria stade condempnade, per can de la çena, segons és pretès, al dit il·lustríssimo Primogènit deguda e **al dit mossèn Martorell** per certs treballs cessionades, segons aquestes coses e altres a la dita letra largament són contengudes, a la qual nos refferim. A la quall responem que, com aquesta universitat sia quítia e immuna de tal prestació de çena quall vuy per **lo dit mossèn Mertorell** és demanada per privilegi exprés per los il·lustres senyors reys de gloriosa memòria a la dita universitat atorgats, e per lo quall ja en vida del dit il·lustríssimo Primogènit aquesta universitat hagué regrés a ssa senyoria, per la qual era manat provehir en e sobre los dits affers mantanint los privilegis a la dita universitat, e après per la mort del dit il·lustre Primogènit per la instància per lo dit Mertorell feta en haver e exhibir dita cena per aquesta universitat fonch hagut regrés a la sereníssima senyora reyna stant en Barcelona, e com per la dita sereníssima senyora la senyora reyna se devia provehir en los dits affers, **lo dit mossèn Martorell** tractà ab lo síndich de aquesta universitat que per ell no fos anantat, mas per ells fos vist e ffit veura amigablement la justícia dels de condempnade, **per can de la çena, segons és pretès, al dit il·lustríssimo Primogènit deguda e al dit mossèn Martorell**

per certs treballs cessionades, segons aquestes coses e altres a la dita letra largament són contengudes, a la qual nos refferim. A la quall responem que, com aquesta universitat sia quítia e inmuna de tal prestació de çena quall vuy **per lo dit mossèn Mertorell** és demanada per privilegi exprés per los il·lustres senyors reys de glorioussa memòria a la dita universitat atorgats, e per lo quall ja en vida del dit il·lustríssim Primogènit aquesta universitat hagué regrés a ssa senyoria, per la qual era manat provehir en e sobre los dits affers mantanint los privilegis a la dita universitat, e après per lo mort del dit il·lustre Primogènit per la instància per lo dit Mertorell feta en haver e exhibir dita cena per aquesta universitat fonch hagut regrés a la sereníssima senyora reyna stant en Barcelona, e com per la dita sereníssima senyora la senyora reyna se devia provehir en los dits affers, **lo dit mossèn Martorell** tractà ab lo síndich de aquesta universitat que per ell no fos anatat, mas per ells fos vist e ffet veura amigablement la justícia dels privilegis a la dita universitat sobre los dits affers atorgats permatent **lo dit mossèn Martorell** segons per lo dit síndich ffonch e és stat explicat al consell de aquesta universitat ell no anantaria en dits affers sens sebude del dit síndich. E durant la dita concòrdia **lo dit mossèn Martorell** en la partida per la dita sereníssima senyora reyna feta de la ciutat de Barcelona a la ciutat de Gerona, subreptíciament e callada veritat, no hoÿt lo síndich de aquesta universitat, segons entre ells era stat promès, impetrà dita provisió en dita letra de vostras honorables saviessas mencionade. E, per quant la dita provisió fonch, axí com dit és, subreptíciament impetrade, aquesta universitat ha hagut regrés a la dita sereníssima senyora reyna en Gerona, segons ja fonch explicat **al dit mossèn Martorell** per lo síndich ans de anar a la dita senyora reyna. E axí la sereníssima senyora reyna, vists dits privilegis a la dita universitat atorgats, ha revocade dita provisió **per lo dit mossèn Martorell** impetrade, inibint a quallsevulla oficials en virtut de aquella contra la dita universitat en res no procesquesquen, segons aquestes coses e altres a la dita revocatòria largament són contengudes a la quall nos refferim. E, per quant per vostras honorables saviessas las libertats e privilegis del Principat de Cathalunya són mantangudes e deffeses, suplicam vostras honorables saviessas vos plàsia los dits nostros privilegis mantanir e deffendre, axí com tots temps aquesta universitat ha confiat e confia offerint-nos tots temps propmtes fer per vostras honorables saviessas tot lo a nós pusible. E sia senyors molt honorables e de gran saviessa la Sancta Trinitat en protecció e guarda de vostras honorables saviessas. Dade en Vilafrancha de Penedès a VII del mes de maig del any mill cccc sexanta dos. A la ordinació de vostres honorables saviessas aparelats los jurats de Vilafrancha de Penedès. [Al dors:] Als molts honorables e molt savis senyors de concellers de la ciutat de Barcelona. [Nota de rebuda] Dels jurats de Vilafrancha de Penedès a XIII de maig del any MCCCLXII per [causa] de la cena deguda a la heretat del Primogènit. (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Consell de Cent, Lletres comunes, X -32, f. 72.)

Un altre exemple que associa el terme mossèn a la condició de cavaller és la lletra dels ambaixadors de Barcelona al rei de França adreçada als consellers de la ciutat de Barcelona, datada a París el 13 de setembre de 1463, on es llegeix clarament que «mossèn Martorell qui era servidor del Primogènit» actua com a ambaixador al servei de fra Joan de Beaumont:

Divendres passat que teníem VIII del corrent arribants nosaltres a Pontosa [= Pontoise] per cerquar lo rey, qui de gran matí dit dia na era partit anant a la cassa, trobam mossèn Galceran Oliver [l'ambaixador de Joan II d'Aragó i tresorer reial] a cavall, qui se'n anave; e trobam lo governador de Muntpaller, qui-ns dix que havia pres comiat del rey e que se'n tornave sens haver res obtengut. E, ja scrites les coses dessús dites, és arribat açí mossèn Martorell, qui era servidor del Primogènit, qui ve la via de Castella no sabem per què, emperò ha molt aturat ab lo comte d'Ermenyach e à-ns dit que ha encontrat lo dit mossèn Oliver a una o dues jornades d'açí e ha parlat ab ell, lo qual li ha confessat que se'n va, e diu tenia lo camí del rey d'Aragó. Més, nos ha comptades lo dit mossèn Martorell moltes coses axí del rey d'Aragó com de nòstron senyor lo rey d'Espanya [i. e. Enric IV de Castella], e encare de don Johan de Cardona e altres de la cort del senyor rey, axí sobre los fets de Navarra e signantnent de la marindat d'Estella, com d'altres coses qui-s són manejades e-s manegen axí entre lo rey nòstren senyor e lo rey d'Aragó, com entre los navarros e altres, però diu no s'i conclou res, hoc encare molts barbulls qui-s susciten en Castella. Crehem açò fa l'àngel qui scomou l'ayga de la piscina perquè lo malalt, ço és Catalunya, guarescha, e aquesta és nostra fe, que surtirà d'açò sanitat nostre con serà plasant a Déu. No curam scriure-us més larch de les dites coses narrades per lo dit mossèn Martorell, car per ell nos és stat dit ha ja scrit de les dites coses per vies assats certas al senyor don Johan de Beamunt e encare a vosaltres, e per consagiënt no curam més iterant vostres saviesas attediar. (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Consell de Cent, Lletres comunes, X -33, f. 121r-122v, una altra còpia en ff. 123r-124v. Publicat per Joseph Calmette, 1903, pàgs. 479-484)

El cas d'Antoni Tallander il·lustra com es jugava amb el terme mossèn i la condició de cavaller en un context cortesà i literari. El nom artístic «mossèn Borra» del mestre de bufons Antoni Tallander significava per a tothom del seu temps 'cavaller parencer, fatxenda', i així ho testimonia la inscripció «*Hic iacet Dominus Borra miles gloriosus*», títol d'una comèdia de Plaute, en el monument sepulcral d'Antoni Tallander al claustre de la catedral de Barcelona. La documentació notarial ens fa saber que Antoni Tallander no fou mai cavaller, sinó ciutadà de Barcelona. El tractament de «mossèn», en llatí *Dominus*, com proclama el monument funerari, al segle xv a Catalunya era propi i designatiu dels cavallers; «borra», en canvi, designava un drap bast de llana, o també el conjunt de fibres curtes d'una matèria tèxtil 'cànem, cotó, llana, lli, etc.' que se separa de la floca en l'acte de filar o perxar. En resum, el nom d'artístic d'Antoni Tallander era 'el cavaller flocs', 'el cavaller paraules supèrflues'. En la indumentària de la imatge sepulcral s'ha destacat el cinturó de cascavells. Els cascavells penjats del cinzell o del collar eren molt sovint senyal de cavalleria i distinció. La comèdia *Miles gloriosus* fou descoberta a Colònia l'any 1429 per Nicolau de Cusa al servei del cardenal Orsini i aquest cenotafi data de 1433, quatre anys després. Algun bon coneixedor de la gramàtica i la literatura llatines li féu conèixer el títol de la comèdia de Plaute i se'l féu inscriure al cenotafi. El vas sepulcral és al paviment del claustre davant la tomba honorària (Ripoll 1868; Bofarull 1896; Finke 1936; Torró

2019: 502-504). No es poden extrapolar i extreure sempre els sentits dels termes.

La hipòtesi i els arguments de Rubio foren abraçats amb cos i ànima en una ressenya per Mateu Rodrigo Lizondo, que no expressà la menor reserva al títol del llibre (2012). A més a més, al·legant les *Ordinacions del rei Pere III*, Mateu Rodrigo afegí l'argument que el càrrec d'escrivà de ració no era adequat per a un cavaller (2012: 636-637). Tractant, en concret, de la qualitat personal de l'escrivà de ració i el trinxant, passada la meitat del segle XV, és fora de lloc remetre's a les *Ordinacions del rei Pere*. Quan diu que l'ofici d'escrivà de ració era «administratiu, habitualment ocupat per ciutadans i no per cavallers», hom podria preguntar com es justifica que l'ofici de tresorer reial, que requeria expertesa en comptabilitat i operacions de crèdit, fos conferit a Berenguer de Codinacs i a Pere Desplà, que eren doctors en lleis. Berenguer de Codinacs fou successivament tresorer, escrivà de ració i mestre racional de Pere III el Cerimoniós. Els mestres racionals foren els primers a ascendir a la condició de cavallers. Ho fou Pere d'Artés, mestre racional de Joan I i de Martí I. Els primers anys d'Alfons el Magnànim, també ho fou el seu tresorer Pere Sarçola. Durant els anys de Joanot Martorell del Príncep de Viana, el rei Alfons conferí el càrrec de mestre racional a Francí Desvall, famós cavaller d'aventura, i el de tresorer al cavaller Mateu Pujades. Si el tresorer fou ascendit a la condició de cavaller, amb més motiu el càrrec d'escrivà de ració era idoni per a un cavaller.

Se seguiren les habituals rèpliques i contrarèpliques de Torró (2011 i 2012a) i Rubio Vela (2011 i 2013). Vicent J. Escartí (2012) s'afegí a la proposta de Rubio Vela. Antoni Ferrando (2011) primerament s'adherí a la hipòtesi de Rubio Vela. Al cap de poc, Ferrando (2012) abandonà Rubio Vela i secundà Soler que en aquells anys treballava sobre el cavaller i corsari Jaume de Vilaragut, amic de Joanot Martorell. Soler havia trobat una criada de Jaume de Vilaragut de nom Carmesina i en aquell moment pensà que estirant el fil de Vilaragut resoldria l'enigma Martorell (Soler 2012, 2013, 2015a 2015b). Tot seguit aparegueren en un número de la revista *eHumanista/IVITRA* (2013) les intervencions d'historiadors medievalistes valencians de reconegut prestigi i autoritat rebatent la meua proposta i reprenent els punts discutibles que Rubio Vela havia assenyalat. Repetiren els arguments de Rubio. Vaig respondre el mateix any a tots ells amb l'article «Només hi ha un Joan Martorell documentat amb el nom de Joanot. (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela)». Amb aquest article clar, breu i divertit, els arguments de Rubio foren rebatuts i desballestats per mi (Torró 2012a). Ni Rubio Vela (2013 i 2015), ni Ferrando (2015 i 2020) han respost mai a aquest article, tot i que l'han llegit com mostra el títol de la publicació de Rubio Vela «Sobre Joan Martorell, señor de Beniarbeig, y otros casos de homonimia en el siglo xv valenciano». Fa poc Ferrando (2020) ha insistit encara a repetir aquests arguments erronis formulats per Rubio des del desconeixement del funcionament de la cancelleria i del mestre racional durant el regnat d'Alfons IV el

Magnànim, des de la manca d'informació sobre els tractaments en la documentació i amb una manca extraordinària de sentit comú, com és la deducció que Joanot Martorell del Príncep de Viana tenia un fill homònim (Torró 2012a).

Furió en la seva rèplica escriu: “Els últims tretze anys de la vida de Martorell, de finals de 1452 a la seva mort en 1465, no estan documentats [...]. El buit documental ha estat aprofitat per Jaume Torró per a incorporar Joanot Martorell, després de la mort del Magnànim, al seguici del príncep Carles de Viana” (Furió 2013: 153). L'axioma que fa impossible aquesta proposta d'identificació és l'exclusió del *Tirant lo Blanc* de la cort, que Furió mateix confessa en el paràgraf anterior: “March i Martorell no van ser escriptors cortesans, ni d'Alfons el Magnànim a Nàpols ni de Carles de Viana a Barcelona, ni tan sols de la reina Maria a València” (Furió 2013: 152-153). Ferrando, Garcia Oliver i Rodrigo Lizondo comparteixen aquest axioma que contradiu la naturalesa de la lírica culta medieval i la novel·la de cavalleries, els quals són dos productes cortesos, ridiculitzats i escarnits per Jaume Roig amb l'*Espill*, un producte literari burgès i anticortès (Torró 2009-10; Torró 2012b; Carré & Torró 2015). Per a mostra, només cal considerar un moment que el cançoner d'Ausiàs March, que parla exclusivament i obsessivament d'amor, compta amb sis poesies de lloança d'Alfons el Magnànim i és en la major part dedicat a dona Teresa d'Híjar, una dama de companyia de la reina Elionor d'Albuquerque i després de Maria de Castella (Torró 2005, Cabré & Torró 2012, Cabré 2014 i 2016, Cabré i Ortín 2014). En resum, no cal que reprenguem el debat de la relació de la poesia d'Ausiàs March i de la novel·la de Joanot Martorell amb la cort, només que considerem les dates límit del buit documental que assenyalava Furió. En totes dues documentem Joanot Martorell prop del rei i en missions al seu servei: a Nàpols amb Alfons IV el Magnànim (Villalmanzo 1995: 176-177, docs. 849 i 869) i a Saragossa l'abril de 1464 amb Joan II, d'on va cap a València i a Mallorca (Soler 2014: 494-495). Per ara, la documentació contradiu la premissa d'excloure de l'entorn de la cort Joanot Martorell i el *Tirant lo Blanc*.

Encara, seguint l'axioma formulat per Furió, Mateu Rodrigo, contra el sentit comú, la probabilitat i l'experiència, insisteix a eludir el caràcter cortès de la literatura i a identificar poetes cortesos amb discrets ciutadans, desvinculant la literatura de la cort i prescindint de la tradició lírica que el poeta Francesc Ferrer confessa i en la qual inscriu la seva poesia, dels poetes i literats amb els quals debat i de les pistes biogràfiques que dóna en les proses literàries (Rodrigo 2019 i 2023). És massa evident que el motiu de refús de la identificació del poeta Francesc Ferrer proposada per mi (Torró 2009: 120-125) és la relació amb la cort i els poetes i escriptors d'aquest entorn, no pas la condició social ni natural de Francesc Ferrer, donzell, natural de Xàtiva, ni la probabilitat de la identificació. El poeta i escriptor Francesc Ferrer debat sobre amor amb Pere Torroella i adreça una lletra sobre el bon govern a Joan Roís de Corella quan fou elegit governador del regne de València, amb una endreça en vers

que suposa que l'autor es troba en una situació judicialment compromesa i en una posició de desesperança. Doncs bé, Francesc Ferrer, donzell, natural de Xàtiva, fou empresonat per bandositats amb Jaume Julià a la ciutat de València, escapà i se'l processà absent, fou condemnat a mort per rebel·lia i fuga de presó, fugí al regne de Nàpols i participà a les guerres d'Itàlia seguint Alfons el Magnànim. El 23 de març de 1447, el rei Alfons, en consideració dels serveis prestats «in hoc regno Sicilie citra Farum regno» dictà bona i perpètua pau entre Francesc Ferrer i Jaume Julià i indult a favor de Francesc Ferrer. El nomenament de Joan Roís de Corella és del 10 d'agost de 1448 i la lletra de Francesc Ferrer al governador ha d'ésser molt pròxima d'aquesta data. Francesc Ferrer consta també uixer de Joan de Navarra i uixer d'armes de Carles d'Aragó, príncep de Viana; per tant, freqüentà el mateix ambient de Pere Torroella, amb el qual el poeta debat, i dels poetes que cita. Mateu Rodrigo prefereix a aquest Francesc Ferrer un discret ciutadà de València, fill del notari Joan Ferrer, del qual no consta cap relació amb Pere Torroella ni amb Joan Roís de Corella, fill d'Eiximèn Peris de Corella, ni amb el rei d'Aragó, ni amb el rei de Navarra, ni amb la cort, ni amb els llocs de la literatura.

Les mateixes raons que mouen Mateu Rodrigo a posar en dubte la meua proposta d'identificació del poeta Francesc Ferrer, mouen Soler (2017: I, 561-563) a discutir la identificació del poeta Lluís de Vila-rasa amb Lluís de Vila-rasa, fill de Lluís de Vila-rasa i Castellana de Cabanyelles, educat a la cort de l'infant Enric d'Aragó i, després de la batalla d'Olmedo, coper de Joan de Navarra (Torró 2009: 197-215). Estem davant d'una voluntat expressa a negar la condició definitòria de la lírica cortesana i la novel·la cavalleresca medievals i a convertir-los en fenòmens ciutadans. Com il·lustra l'anècdota que explico més endavant de Philip Roth, totes aquestes interpretacions volen dir que aquests historiadors, mirant el partit de la literatura, estan més preocupats pel marcador que per gaudir i comprendre el joc, el talent i la tècnica que despleguen els jugadors de la literatura. En realitat, si bé reconeixen l'origen cortès de la literatura medieval, quan s'arriba al segle XV canvien les regles del joc i la converteixen en un producte urbà (Ferrando 2012: 642-643; 2013: 162-164).

3. LA RESIDÈNCIA DE JOANOT MARTORELL A LA CIUTAT DE VALÈNCIA DE 1458 A 1464 NO SE SOSTÉ EN LA DOCUMENTACIÓ

Tornem a Joanot Martorell i la ciutat de València. Fins ara Rubio Vela no ha pogut presentar cap document on el procurador del comte de Dènia es faci dir Joanot Martorell o se'l conegui com a Joanot Martorell ni cap document ni argument que li permeti fer aquest salt, ni Soler ha pogut assenyalar un sola referència que permeti omplir el buit que Furió assenyala. Joan II, durant les corts de Lleida als catalans i de Fraga als aragonesos, ordena a Tomàs de Cotlliure que agiliti la causa dels Martorell contra els hereus de Gonçalbo

d'Híxar amb dos documents, l'un amb data a Lleida a 3 de febrer de 1461 (Arxiu del Regne de València, Cancelleria, reg. 97, 41v) i l'altre amb data a Fraga a 9 del mateix mes (Arxiu del Regne de València, Cancelleria, reg. 96, 19v-20r), publicats tots dos per Soler (2014: 492-493). En l'exordi de l'ordre estesa a Fraga, es llegeix: «Ex suplicationibus coram nostra maiestate pro parte dilectorum nostrorum Iohannis et Iacobi Martorell accepimus diu est quod [...]».² En efecte, el rei diu que, quan es trobava a la ciutat de València «*iamdudum*» ('fa temps') ja havia ordenat als seus juristes de València que s'ocupessin de portar a bon terme i ràpidament aquest plet. Desconec per què Soler (2014) interpreta «*coram nostra maiestate*» ('en presència de la nostra majestat') com a la ciutat de València durant les corts als valencians de 1459, i no en el moment present a les corts de Fraga i de Lleida. Probablement, d'aquesta manera eludeix preguntar-se per què Joan II es preocupa en aquest moment d'una antiga causa («*diu est quod*») que enfrontava els Martorell amb Agnès de Portugal, esposa de Gonçalbo d'Híxar, comanador de Montalbà, pels llocs de la Vall de Xaló i què fan Jaume i Joanot Martorell a Lleida i a Fraga en aquestes dates. Penso que aquesta ordre de Joan II formava part d'una estratègia del rei per accontentar i acostar-se un dels familiars del Príncep i així ho vaig escriure.

Encara el 9 de febrer de 1461, Joan II des de Fraga donarà ordres perquè s'agilitin les demandes interposades pels Martorell contra els hereus del comanador de Montalbà. Després de detenir el Príncep de Viana (2 de desembre de 1460), el rei va ajornar les corts a catalans i aragonesos per més enllà de Nadal, i va endur-se Carles de Viana amb tota la família a Saragossa. Ara havia tornat a Fraga i a Lleida per reprendre les corts, i havia deixat el Príncep a Fraga; amb ell hi havia alguns dels seus servents i familiars. La Generalitat havia donat ordres als seus ambaixadors que amb la meitat de les tropes de Lleida i les que poguessin rebre de Cervera anessin a alliberar el Príncep, i que l'altra meitat restés a Lleida, calmés el rei sobre l'acció i li impedís la sortida de la ciutat. Joan II se'ls va avançar i va fugir a Fraga, on va arribar de nit. Això fou el dia 8 de febrer. De Fraga, va emportar-se el Príncep cap a Alcanyís i d'allí al castell de Morella. El rei, abans de marxar, va estendre el document a favor de Joanot Martorell, en aquell moment escrivà de ració del Príncep. Tot fa pensar que es tractava d'una estratègia de Joan II per accontentar i acostar-se un dels familiars del Príncep. (Torró 2002: 12)

---

2. L'adverbi temporal «diu» (no pas «dum», com llegeix Abel Soler) es refereix al temps (almenys des de 1446) que fa que dura la demanda interposada per Jaume i Joan Martorell contra Gonçalbo d'Híxar i la seva muller Agnès de Portugal: «accepimus diu est quod inter ipsos Jacobum et Joannem Martorell agentes ex una et nobiles Gondissalvum d'Íxar, quondam comandatorem Montisalbani, et dompnam Agnetem de Portugal, quondam illius uxorem, et vel illorum alterum deffendentes, partibus ex altera, ducitur quedam causa cuiusdam petitionis ypotecarie causis et rationibus apud acta deductis. Quequidem causa, quequidem causa iamdudum, maiestate nostra in dicta civitate Valencie personaliter residente, vobis comissa fuit ad colligendum et referendum» (publicat per Rubio 2011: 107-108 i Soler 2014:493, citat per Villalmanzo 1995: 545, doc. 886).

Jaume Martorell fou des de 1450 el procurador de Joanot en el seu enfrontament amb el comanador de Montalbà. Aquest Jaume Martorell no és l'uíxer d'armes, després algutzir i conseller de Joan de Navarra, com explico en la nota 3, identificació que constitueix una dada important per a l'explicació de Rubio Vela per a aquests documents a Lleida i Fraga (Rubio 2015: 86-87). Del document estès a Lleida el 3 de febrer, Soler dedueix, a partir de l'expressió "*dilectos nostros Joannem et Jacobum Martorell, olim habitatores ville Gandie*", que Joanot Martorell de tornada de Nàpols, establí una temporada la seva residència a la vila de Gandia. Soler confon un *olim* ('en altre temps') per un *nuper* ('fa poc') i ho converteix en una prova que Joanot Martorell havia establert la seva residència a Gandia a la tornada de Nàpols (Soler 2014). D'acord amb les cites d'aquest article, l'induí a l'error l'expressió "*Iohannes Martorell, olim scriba portionis domus incliti Karoli*". En llatí *olim* significa 'en un altre temps', en un temps anterior, un temps que ja ha acabat. L'expressió "*dilectos nostros Joannem et Jacobum Martorell, olim habitatores ville Gandie*", amb el tractament "*dilectos*" propi de cavallers només pot significar que aquests Martorell un altre temps habitaven a la vila Gandia i els identifica i diferencia dels altres Martorell que habitaven o habiten des de fa temps o molt temps a Alzira, o encara actualment a Gandia, o a la ciutat de València.

El mateix Rodrigo Lizondo reconeix veladament aquestes inexactituds quan escriu:

Les recerques d'Abel Soler Molina han ajudat a centrar més aquest punt, **documentant** el que s'havia cregut sempre: el cavaller, derrotat ell mateix per la ruïna del seu patrimoni, **romania probablement retirat** a la casa familiar de la plaça de Sant Jordi (abans de Vilaragut, l'actual de Rodrigo Botet) de la ciutat de València, llavors propietat de Damiata, la seua germana; en els afanys literaris degué trobar llavors un bàlsam —en el món de l'ideal— contra l'amargor de les aspiracions de la seua vida vençudes per la noïble fortuna. (Rodrigo Lizondo 2016: 505)

Aquest «documentant... probablement... » solament pot significar que Soler no documenta res sobre la residència de Joanot Martorell a la ciutat de València.

Sorpren que Ferrando repeteixi aquest argument. Escriu: "Joanot Martorell degué tornar a València potser amb motiu de la mort del Magnànim. Inicialment, s'establí a Gandia a casa del seu germà Jaume, ja que en un document de 1461 es fa constar que els dos germans eren «*olim [= fa poc] habitatores ville Gandie*»" (Ferrando 2020: 202). Jaume Martorell, donzell (Villalmanzo 1995: 519-520 [docs. 825 i 827], 534 [doc. 847], 539 [doc. 869]), vivia a la ciutat de València, fins en algun document consta com a "ciudadà de València" (Villalmanzo 1995: 439, doc. 869).³

3. No consta que Jaume, germà de Joanot Martorell hagués estat adobat a cavaller (Villalmanzo & Chiner 1992: 54; Rubio Vela 2010: 19-20), per això mateix Rubio

Joanot Martorell, trinxant i escrivà de ració del Príncep de Viana, continua essent la peça que amb tota naturalitat, sense forçar les peces veïnes, completa

Vela s'equivoca quan l'identifica amb Jaume Martorell uixer d'armes i algutzir de Joan d'Aragó, infant d'Aragó i lloctinent d'Alfons el Magnànim i després Joan II rei d'Aragó, i en fa un argument important de la seva contestació de la meua proposta (Rubio 2013: 129-134 i 2015: 86-87). Jaume Martorell, uixer d'armes i després algutzir, sembla ésser fill de Pere Martorell, cavaller, habitador i natural de la ciutat de València, vg: «Iohannes Dei gratia rex Navarre etc. Dilecto nostro Iohanni Arbucies legum doctori civitatis Valencie salutem et dilectionem. Causam seu questionem vertentem seu quae verti speratur inter dilectum nostrum Petrum Martorell, militem, habitatorem dicte civitatis, ut patrem et legitimum administratorem Beatricis, filie comunis sibi et Beatricis quondam eius uxor ab una et Ysabelem, uxorem Berengarii Dezcamps, notarii sepedicte civitatis ex altera partibus [...]» *[nota al marge esquerra. Debet Iacobus Martorell uxerius] (Cariñena, 23 de febrer de 1433), ARV, Cancelleria, reg. 262, 31; «Vos dilectum consiliarium ac maiordum domus nostre Petrum de Martorello, militem, a claris parentibus in civitate Valencie incolatum foventibus ortum traxisse et vos ibidem natum fuisse, et sic ita rationi consonum vos naturalem et non advenam reputari, cum non liceat civium libertatibus naturales privari sed iuxta civitatis foros et privilegia honoribus premuniri [...] vos eundem Petrum de Martorello fore oriundum et naturalem eiusdem civitatis.» (València, 16 de juny de 1434), ARV, Cancelleria, reg. 264, 222v-223r; Pere Martorell, cavaller, majordon de Joan de Navarra, APCCV, notari Dionís Cervera, notal any 1439, núm. 1373, protocol núm. 16391: 26 de juny de 1434; Joan de Navarra nomena Pere Martorell, cavaller, batlle de la vila d'Alzira (Osca, 1 d'abril de 1433), ARV, reg. 398, 16v-17r; mossèn Pere Martorell, batlle de la vila d'Alzira (Tamarit de Llitera, 8 agost 1433), ib., 60v-61r. Aquest Pere Martorell podria ésser aquell convocat a corts com a senyor de Beniomer: «Petrus Martorell, miles, dominus loci Beniomer», APCCV, notari Ambròs Alegret, protocol any, 1436 núm. 20704: 28 d'agost; «ego Aldonsa uxor que fui honorabilis Ausiani Corella quondam militis habitatoris Valencie scienter et gratis confiteor et in veritate recognosco vobis honorabili Petro Martorell militi domini loci de Beniomer licet absenti ut presenti» (àpoca), APCCV, notari Jaume Vinader, protocol any 1456, núm. 9.521 (índex): 6 abril. Es documenta aquests anys un Jaume Martorell de la vila de Gandia que de cap manera pot tractar-se del germà de Joanot Martorell en qüestió: «Iacobus Martorell, habitator ville Guandie, nomine meo proprio et ut procurator et procuratorio nomine Beatricis uxoris mee ab ipsa constitutus publico instrumento acto in dicta villa die xxvii ffebroarii proxime preteriti recepto et clauso per discretum Petrum Rovira», APCCV, notari Ambròs Alegret, protocol any 1449, núm. 20717: 10 març. Jaume Martorell, algutzir figura també com a conseller de Joan II: «Ego Iacobus Martorell miles serenissimo domini regis consiliarius et alguazirius, gratis et scienter confiteor et in veritate recognosco vobis honorabili Miquaeli Johan militi ut habenti causam et donationem iurium et redditum ville et baronie d'Albayda emptarum per honorabilem Bernardum Johan quondam patrem vestrum, presenti et vestris quod diebus preteritis dedit michi dictus quondam pater vester ratione unius viagii per me ut alguzirius facti ad dictam villam Albayda pro scribendo bona mobilia nobilis Iacobi de Vilaragut ratione executionis per ipsum [...], APCCV, notari Manuel d'Esparça, notal any 1463, núm. 1001: 11 març. En efecte, s'ha d'ésser molt prudent davant l'homonímia, com mostra Jaume Martorell, cavaller, habitador de la vila d'Alzira: «Ego Iacobus Martorell miles habitator ville Algezire», APCCV, notari Pere Ferrándiz, protocol anys 1446-49, núm. 26793: Xàtiva, 14 març 1447. Al llinatge Martorell els noms de Joan, Jaume, Francesc, Pere i Guillem es repeteixen molt.

el *puzzle* de la biografia de l'escriptor de *Tirant lo Blanc*. Des dels meus darrers articles sobre la identificació de l'autor (Torró 2011 i 2012), aquesta conjuntura s'ha perfeccionat amb la documentació de Joanot Martorell cavaller prop de Joan II a Saragossa l'abril de 1464 i en missió a Mallorca passant per València (Soler 2014: 494-495). Joanot Martorell del Príncep de Viana desapareix de la documentació catalana a finals de l'any 1453. Des del meu article de 2012, no vaig voler replicar més. Les propostes i els corresponents arguments estaven explicats amb claredat, la comunitat científica els coneixia i l'historiador de la literatura tenia tots els instruments per formar-se una opinió crítica i lliure de pressions. El que no s'ha de fer és sotmetre els arguments al llit de Procut, estirant-los o tallant-los fins que desfigurats s'avinguin a la nostra intenció, que és el que Ferrando fa en l'obra *Vides catalanes que han fet història* dirigida per Borja de Riquer (2020). Com a mostra un botó. No em correspon defensar Rubio Vela, es defensa sol (Garcia Oliver 2013; Rubio 2015), però no està bé escriure: "L'altre candidat és Joan Martorell, senyor de Beniarbeig" (Ferrando 2020: 204-205). Rubio ni diu ni accepta aquesta afirmació, ni ningú ha demostrat que el procurador del comte de Dénia és Joan Martorell senyor de Beniarbeig o un altre homònim.

4. CONSIDERACIONS ELEMENTALS DE MÈTODE

En aquest punt convé que faci unes consideracions de mètode. Si hom no és capaç d'acceptar que Joanot Martorell escriví el *Tirant lo Blanc* en algun altre lloc que no sigui la ciutat de València, cap argumentació ni documentació no serà conloquent ni suficient. El cas de Joanot Martorell és també d'alguna manera el cas de Joan Roís de Corella, perquè la biografia i l'obra de Corella, l'àrbitre de l'elegància en la prosa d'art, el situen en un període curt però crucial en l'entorn de Carles d'Aragó, príncep de Viana. La prosa de Corella inunda el *Tirant* i aquest fenomen ha empès alguns estudiosos a imaginar una reescriptura del *Tirant* entre la mort de Joanot Martorell i la impressió del *Tirant* en cercles literaris valencians, per Gualba o fins per Corella. Ferrando (1993) ho sostenia fins fa ben poc, empès probablement per l'autoritat de Joan Fuster (1993). El *Tirant* fou escrit entre els anys 1460 i 1464 i Joanot Martorell prengué la prosa d'art de Corella com a pauta d'escriptura des de les primeres pàgines tal com el coneixem. Quan Martorell començà a escriure el *Tirant*, Corella conegué el Príncep de Viana, guanyà amb la ploma l'estima d'aquest príncep literat i meresqué el seu elogi. Com han destacat Jordi Carbonell i Martí de Riquer, el Príncep el proclamà el més alt dels seus poetes cortesans ("el más suficiente ante nuestra presencia"). El més probable és que aquest contacte de setmanes o mesos hagués tingut lloc a Barcelona. El cicle de poesies contra Bernat del Bosc, en el qual participa Corella el situa a les corts de Lleida (Rodríguez Risquete 2002; Rodríguez Risquete 2011: II, 131-144). Corella tenia llavors 24 o 25 anys. Si acceptem que en aquell moment Joanot

Martorell formava part de la cort del Príncep, s'explica fàcilment la imitació per Martorell de cinquanta anys d'edat de la prosa d'un jove i molt jove escriptor. Si no podem acceptar de cap manera que això pogués tenir lloc fora de la ciutat de València, haurem d'imaginar que Martorell i Corella es trobaren en alguna tertúlia literària de la ciutat de València, on el *Tirant* es convertiria en una obra d'escriptura coral. Ferrando ha defensat el *Tirant* com una obra de concurs, i en el seu darrer escrit insinua que això tingué lloc a la plaça de Sant Jordi (actual plaça de Rodrigo Botet). Josep Guia (1996) ha decidit que en realitat és un obra de Corella. L'última conseqüència de no poder admetre cap altra ciutat o vila fora de la ciutat de València per a Joanot Martorell, Joan Roís de Corella o algun altre escriptor valencià coetani és la reducció de l'espai cultural i literari de la Corona d'Aragó a la ciutat de València. Aquesta premissa acaba condicionant fins el llinatge de Martí Joan de Gualba, el qual era fill de Guerau de Gualba i d'Elionor. Els Gualba eren els senyors del Montnegre, Fuirosos, Gualba i la Batllòria, però incomprendiblement es continua dient i escrivint Galba. D'acord amb els plantejaments dialectològics de Ferrando i l'escriptura de concurs, que no comparteixo, l'estudi dels catalanismes del *Tirant* hauria de permetre identificar la progressiva intervenció de Gualba que proposaren J. M. Capdevila (1928-29) i Joan Coromines (1954). Però en aquest darrer treball Ferrando ha decidit excloure la intervenció de Gualba i no cal cercar catalanismes. En realitat, ens trobem davant problemes externs a la filologia i a la literatura.

Ferrando en la seva darrera biografia de divulgació de Joanot Martorell (2020) comença afirmant que Joanot Martorell es fa ressò dels litigis familiars i d'una situació de quasi indigència a la dedicatòria del *Tirant* al príncep Ferran de Portugal quan escriu «les curials e familiars ocupacions» i «les adversitats de la noïble fortuna [...] no donen repòs a la mia pensa». Aquestes frases són un retall de la lletra dedicatòria d'Enric de Villena al noble Pere Pardo de la Casta quan li envia els *Dotze treballs d'Hèrcules* i no se'n pot deduir res de la vida de l'escriptor.

Molt noble i virtuós cavaller, jatsia per vulgada fama fos informat de vostres virtuts, molt majorment ara he hagut coneixença d'aquelles per comunicar-me i disvetllar vostres lloables desigs, afectant saber en los fets dels antics i gloriosos cavallers dels quals los poetes i historials han en ses obres comendat, perpertuant llurs recordacions, singularment los treballs del fort Hèrcules [...]. Fón a mi plaent vostra lloable inclinació i la satisfacció honrosa, considera ma insuficiència, discreció, paucietat d'històries per mi vistes, no res menys les curials i familiars ocupacions que obsten i les adversitats de la movible fortuna, qui no dóna repòs a la mia pensa. (Cátedra 1988: 137-138)

A més a més, convé tenir en compte que la utilització de lletres dedicatòries d'altres obres era una pràctica habitual de la impremta a l'hora de compondre i ajustar els fulls del primer plec (Rico 1996). No tenim cap motiu per dubtar de l'autenticitat de dedicatòria de Joanot Martorell a l'infant Ferran

de Portugal, el qual havia mort a Setúbal l'any 1470, ja que no hauria tingut cap sentit dedicar l'obra a un príncep mort feia vint anys, però l'editor podia haver tingut la urgència d'allargar la dedicatòria amb fragments d'una altra per ajustar el text i la composició.

Seguint Soler, Ferrando afirma que, a la tornada de Nàpols, Martorell s'establí a la ciutat de València a casa del seu germà Jaume, després d'un període inicial durant el qual tots dos visqueren a Gandia, donant a *olim* el valor de *nuper* o *dudum*. Jaume Martorell fou des de 1450 el procurador de Joanot en el seu enfrontament amb el comanador de Montalbà. Hom no disposa de cap document a partir del qual es pugui afirmar que Joanot Martorell vivia a València durant els anys 1458-1464. Amb data de Saragossa a 6 d'abril de 1464, Joan II li dóna guiatge perquè pugui anar d'aquesta ciutat al regne de València, demorar-hi i tornar-ne sense ésser molestat. El 23 del mateix mes Martorell és a València on el batlle general Berenguer Mercader li fa una donació per a una missió secreta per manament del rei a Mallorca. Doncs bé, el personatge i la documentació de Joanot Martorell servidor del príncep de Viana s'ajusta com un guant a la mà a l'escriptor Joanot Martorell i a la seva documentació. Apareix al costat del Príncep a la mort del Magnànim i desapareix de Catalunya a finals de 1463 o a primers de 1464, si hom vol relacionar la dedicatòria amb l'arribada de Pere de Portugal. Ferrando objecta que l'ofici d'escrivà de ració no és propi de cavallers i que la documentació el fa ciutadà i no cavaller, i diu que tenia un fill homònim; ja hi vaig respondre (Torró 2012a: 28) i hi he tornat. Si un argument no és vàlid, no ho és per més vegades que hom el repeteixi sigui quina sigui l'autoritat de l'acadèmic que l'ha repetit o formulat. Les continuades vegades i els contextos en què rep el tractament de «mossèn» no admeten cap altra interpretació que la condició de cavaller. La documentació és sempre fragmentària, de vegades imprecisa, fins contradictòria, pensada per acomplir la funció que la féu possible, no pas per respondre les preguntes ni resoldre els debats de cinc-cents seixanta anys després. Hom pot dir que el Joanot Martorell del Príncep de Viana, malgrat ésser cavaller i valencià, no és l'autor del *Tirant*. Hom pot protestar que la documentació no és suficient per afirmar-ho, però hom no pot dir mai el que Ferrando diu ni el que vol que la documentació i els medievalistes diguin. Fins aquí sobre la documentació.

5. L'EMBOLICA QUE FA FORT DELS NOMS PROPIS: MÉS QÜESTIONS DE MÈTODE

Des del llibre *Joanot Martorell y el condado de Denia. Una clave en el Tirant* d'Agustín Rubio Vela, la interpretació dels noms adquirí tot d'una la condició d'argument definitiu. Segons Rubio, el nom de Carmesina faria referència al llinatge de Sandoval Rojas: Diego Gómez de Sandoval Rojas, comte Castro (a partir de 1426) i de Dénia (a partir de 1431), i a Fernando de Sandoval Rojas,

que succeí el seu pare al comtat a partir de 1454. Aquest era casat amb Juana Manrique de Lara, filla de Pedro Manrique i de Leonor de Castella. Per una inversió de lletres, el nom de Ricomana, infanta de Sicília, seria un homenatge a Juana Manrique, comtessa de Castro i de Dénia: «Un doble anagrama permite leer, haciéndolo en ambos sentidos sucesivamente, Ioana Manric: rICo-mANA RICoMANa» (Rubio 2010: 80-85). És un cas manifest d'explicació d'*obscurum per obscurius*. Avui Ricomana ens sembla un nom curiós, gairebé còmic. Joanot Martorell devia conèixer algú amb el nom de llinatge Ricomà (o Ricoman) o una Na Ricomana casada amb un Ricomà (o Ricoman). Per algun motiu, li féu gràcia el nom i decidí batejar amb el nom de Ricomana la infanta de Sicília. Aquest cognom encara existeix a Catalunya. Mateu Rodrigo i Ferrando aplaudiren aquesta relació (Ferrando 2011: 424-425; Rodrigo Lizondo 2012: 635). Ferrando (2021: 409-410) en una contribució recent demostra conèixer el llinatge Ricomà, però manté el missatge secret per la permutació de síl·labes segons el qual Ricomana està per Manrique. Escriu que «Joanot [Martorell] coneixia bé el matrimoni Rojas-Manrique» i que

Juana Manrique acollia una tertúlia literària en la seua casa de València, a la qual es refereix Gómez Manrique quan comenta en una missiva que “no creo que en la sala de vuestro palacio algunas vezes no se aya debatido” el tema troià (Rubio 2010, p. 85). Era una tertúlia que Joanot no devia desconèixer. Recordem que, al *Tirant*, la princesa Ricomana es vincula a un entorn intel·lectual, concretament amb l'episodi del filòsof de Calàbria. (Ferrando 2021: 410)

No tenim cap notícia ni que Juana Manrique acollís una tertúlia literària a la ciutat de València, ni que Joanot Martorell conegués els comtes de Castro i de Dénia, ni que Gómez Manrique es refereixi a aquesta tertúlia en la glossa del poema consolatori dedicat a la comtessa de Castro, germana seva, on a propòsit dels versos «aquella ciudad muy fuerte troyana», li fa memòria de la «porfía» entre Homer, Dictis i Dares, sobre la qual «no creo que en la sala de vuestro palacio algunas vezes no se haya debatido» (Lawrance 1986: 76, notes 34 i 35; Vidal 2003: 429-430). Tot aquest passatge escau com a l'anell al dit a la noció de «circiterisme» i no pot formar part d'un discurs lògic ni d'una anàlisi històrica. El circiterisme és un terme que utilitzà abundantment Giordano Bruno als *Diàlegs* i que reprenqué Romano Amerio en el llibre *Iota Unum. Studio delle variazioni della Chiesa Cattolica nel secolo XX* (1985). Es tracta d'un hàbit mental propi del nostre temps. Consisteix a referir-se a un terme indistint i confús com si fos quelcom sòlid i inqüestionable, i extreure'n o excloure'n l'element que interessa extreure o excloure.

Al cap de poc Vicent Josep Escartí (2012) publicà un altre article en la mateixa línia en el qual relaciona misser Albert de Riusec que apareix al *Tirant* entre els cavallers elegits de la Garrotera (cap. 85) amb misser Gabriel de Riusec, que apareix als capítols entre Fernando i Diego Sandoval, germans fills de Diego Gómez de Sandoval, sobre l'herència dels béns i el castell de

Dénia i el seu comtat, amb el nomenament de Joan Martorell, cavaller, i Gabriel de Riusec, doctor en lleis, com a procuradors del comte amb data de 29 d'agost de 1459. Era normalíssim acompanyar un cavaller i un home de lleis, l'un representa la llei i l'altre la força que imposa la llei. Vicent J. Escartí incorre en el mateix error de Rubio Vela en publicar capítols amb el títol «Capítols sobre l'herència del comtat de Dénia, amb el nomenament de Joanot Martorell i Gabriel de Riusech com a administradors del dit comtat, realitzats el 29 d'agost de 1459». En aquest document no apareix una sola vegada Joanot Martorell, sinó sempre Joan Martorell. Està bé relacionar misser Gabriel Riusec, procurador del comte de Dénia juntament amb mossèn Joan Martorell, amb misser Albert de Riusec que apareix al *Tirant* entre els cavallers elegits de la Garrotera (cap. 85). Gabriel de Riusec era un jurista conegut (Graullera 2009: 263-266). La primera impressió dels *Furs de València* per Lambert Palmart l'any 1482 es compongué a partir d'un manuscrit propietat de misser Gabriel Riusec: «Copiats de bons originals, ço és de l'original de micer Gabriel de Riucech e per ell mateix comprovat ab lo primitiu original bullat de l'archiu de la Sala de València». La novel·la cavalleresca i d'aventures francesa de finals del segle XIV i del segle XV, especialment borgonyona i angevina, es caracteritza perquè insereix la ficció novel·lesca en la història. La toponímia i l'onomàstica realistes són un element d'aquest gènere literari, ho són també les aparicions de personatges històrics, com succeeix també en les *sitcom* o telecomèdies i en les actuals sèries en línia. Està bé anotar-les com fa per exemple l'edició del *Decameró* de Vittore Branca, però convé ésser molt prudent a l'hora de veure-hi al·lusions a personatges contemporanis concrets, llevat que sigui molt clara com el gegantàs fatxenda Kirieleison de Muntalbà, el nom del qual feia gràcia a Cervantes, i el seu germà Tomàs de Muntalbà, que accepta vergonyosament la benvolença en ésser abatut i és declarat públicament fals, deslleial, perjur i fementit i acaba fent-se frare.

Sobre les permutacions de noms i els missatges secrets del *Tirant*, que podem aplicar perfectament al *Curial e Güelfa*, ve al cas un article de Claudio Giunta publicat fa pocs anys. Aquest professor de literatura italiana de la Universitat de Trento recorda un moment una pàgina del llibre *Reporting: Writings from the New Yorker* de David Remnick (2006) on el periodista i escriptor nord-americà explica que una vegada Philip Roth fou convidat a la Universitat d'Ais de Provença a un seminari dedicat a la seva obra i va escoltar les preguntes dels estudiants,

Sitting each day in the audience of a large auditorium, Roth heard panels of American and French critics discuss his later novels; from the stage, he led two master classes. The classes were more like literary press conferences and the questioners were, in the main, local graduate students, young men and women educated to a crisp in the great French fryer of Continental literary education, with its bubbling Derridian rhetoric and dubious wordplay. Roth, who learned to read

at Bucknell and the University of Chicago a half century ago, was dumbstruck as he was pressed on the significance of his characters' names: Seymour (Swede) Levov, it means 'love'? Lev? Lion? And, Seymour. It means See-more? See-more, yes? And what about Merry? Is she the Mary? Christ's Mary? There were questions about numerology, about the "tripartite nature" of *American Pastoral*: its three generations, its three parts, its three family members. Then the subject turned to the Talmud and Hebrew philology (Roth's Jewish learning is modest, and he speaks Catskills Yiddish and no Hebrew). On all these matters, Roth suggested to the French students that perhaps they were reading with a "subtlety that is misplaced". He hoped instead that they would begin to think of *American Pastoral* as a book less about the mysteries of its names than as one about the costs of a revolutionary period in American life, about "the uncontrollability of real things", the inability to explain random events and catastrophes in a good man's life. (Remnick 2006: 116-117)

Acabat el seminari, Remnick demana a Roth la seva opinió «sobre aquestes noves tendències de la crítica literària», i ell les compara amb un espectador d'un partit de beisbol que mira el marcador en comptes de mirar el camp. «Es tracta potser d'una lectura política o d'una nova teoria del beisbol? No diria, més aviat vol dir que no es té la més vaga idea de què és aquest joc». Claudio Giunta escriu:

Esiste un approccio alla letteratura che non mira a liquidare o a superare il metodo che abbiamo chiamato filologico ma che presume di leggere i testi con una sottigliezza che i filologi, troppo timidi per andare oltre la superficie, mostrano di non possedere. La verità non va cercata al di fuori delle opere, come sostengono i critici dell'ideologia, ma dentro di esse, solo che bisogna saperla vedere: perché niente, nei libri, è come sembra. (Giunta 2017: 121)

Això ha passat amb el *Curial e Güelfa* i també amb el *Tirant*. S'ha volgut llegir-lo a partir de fets històrics locals o imaginats a partir de la documentació prescindint del context històric i literari internacional, reduint la cort de Constantinoble a les intrigues d'alcova del palau ducal de Gandia, el *topos* històric de la Fortuna i el Cas al drama familiar dels Martorell, apel·lant a les font orals per documentar l'indocumentable, fins a convertir el *Tirant* en una comèdia al·lusiva a uns fets succeïts cinquanta o setanta anys abans de la publicació de la novel·la, de manera que, com aquell qui llegeix una comèdia d'Aristòfanes, ja ningú a València era capaç de comprendre ni la realitat al·ludida ni la transformació còmica i satírica (Ferrando 1993: 51-57; Soler 2013; Rodrigo Lizondo 2016; Ferrando 2021).

L'últim episodi d'aquesta línia d'interpretació ha estat la Carmesina de Jaume de Vilaragut, amb la qual Soler afirma la poca memòria de Nàpols al *Tirant* i el pes de «les converses mantingudes a Nàpols entre Joanot Martorell i Jaume de Vilaragut [...] per al procés de gènesi i creació de la novel·la» (Soler 2015: 49). En efecte, el cavaller i corsari Jaume de Vilaragut freqüentà la ciutat i la cort de Nàpols. Hom es demana per què aquestes converses hagueren

de tenir lloc a Nàpols i no a València. Soler suposa que la criada Carmesina devia ésser una lliberta eslava, amant fidel de Jaume de Vilaragut, i que el nom de Carmesina faria referència a un probable origen de Crimea. La criada i el seu nom degueren causar fascinació a València i per això l'imposaren a sengles filles Galceran de Requesens i Joan Roís de Corella, comte de Cocentaina. L'afany a veure un ambient valencià ha anat acompanyat de la minimització de qualsevol record napolità o fins italià (Soler 2013, 2015a i 2015b; Ferrando 2021). Josep Guia (2002) i Maria Conca (2023) han volgut veure-hi l'empremta de l'escriptor Joan Roís de Corella.

El *Tirant* és una novel·la de cavalleries i d'amor, els dos grans personatges femenins, Carmesina i Maragdina, són dos noms femenins italians catalanitzats, com assenyala el sufix diminutiu -ina. Carmosina és un dels noms més populars a Nàpols els segles XV i XVI. En l'Apèndix II reuneixo extractes documentals d'onze volums notariais napolitans i campans amb la finalitat de desfer qualsevol dubte al respecte. El parlar napolità neutralitza les o àtones, i per a catalans i valencians aquest nom sonava Carmesina i feia referència a Nàpols. Entre nosaltres el nom d'Esmeralda es degué popularitzar a partir del personatge d'aquest nom de la novel·la *Notre-Dame de Paris* de Victor Hugo, apareguda el 1831, però a Itàlia era un nom comú al segle XV. Sandro Botticelli era fill de Mariano di Vanni di Amedeo Filipepi i de la seva esposa Smeralda i el Victoria and Albert Museum exhibeix el retrat al tremp de Smeralda Brandini de Sandro Botticelli, mare de l'orfebre florentí Michelangelo Brandini. A Messina aquests anys nasqué i visqué Eustochia Calafati, al món Smeralda Calafati, filla de Bernardo Calafati, un ric mercader messinès. Fou una religiosa clarissa, fundadora i primera abadessa del monestir de Montevergine a Messina, beatificada per Pius VI i canonitzada en aquesta ciutat per Joan Pau II l'11 de juny de 1988. Es fàcil documentar el nom de Smeralda a Itàlia al segle XV després de fer algunes cerques en línia. Com a exemples puc donar els llibres *Marriage Alliance in Late Medieval Florence* d'Anthony Molho (1994) i *Images and Identity in Fifteenth-Century Florence* de Patricia Lee Rubin (2007). Carmosina i Smeralda esdevingueren noms de personatges en la literatura italiana, especialment del teatre dels segles XVI, XVII i XVIII. Joanot Martorell decidí catalanitzar-los i posar-los en parella i contrast gràcies al diminutiu italià: Carmesina i Maragdina.

El *Tirant* és ple d'onomàstica napolitana com va assenyalar Marinescu (1979), encara que Soler i Ferrando han volgut disminuir-la, com el projecte de la croada contra el turc. Entre els grans senyors italians que al *Tirant* lluiten a l'Imperi a favor dels turcs, i hi ha el duc d'Andria, el qual en ésser desgraduat com a mal cavaller per l'Emperador pateix una mort fulminant: «Com lo duc d'Andria se véu fer tal procés e de tanta infàmia per a ell e als altres, e veure's foragitat de tota honor de cavalleria, pres tan gran alteració, que la fel li esclatà e morí de continent» (cap. 146). Soler pensa en Francesco Orsini Del Balzo, duc d'Andria del regnat de Ferran I de Nàpols (Soler 2015a: 46). Patí una mort sobtada Giacomo Caldora, també duc d'Andria. Al 1434 la reina Joana

II havia investit del ducat d'Andria Berlingiero Caldora, *condottiero* i pare de Giacomo. La seva mort donà un tomb definitiu a la fortuna de l'empresa de Nàpols i per això l'expliquen Gaspar Pelegrí (VIII, 313-331), Bartolomeo Facio (VI), Zurita (*Anales XIV* 57), Josep Ametller i Vinyas (1903-28: II, 275-280) i A. Ryder (1990) entre altres. Quan després del setembre de 1423 Joana II d'Anjou-Durazzo revocà a Aversa l'adopció d'Alfons i nomenà hereu Lluís III d'Anjou, Giacomo Caldora es mantingué fidel a Braccio da Montone i a Alfons el Magnànim. Braccio da Montone havia posat el setge a l'Aquila i envià a Nàpols Caldora que arribà a la ciutat amb sis-cents cavallers l'1 d'octubre. Pocs dies després Muzio Attendolo Sforza i el fill Francesco, que s'hi havia afegit, atacaren Nàpols. Caldora els féu front al pont de la Maddalena i reeixí a impedir-los l'entrada a la ciutat. Els angevins restaren senyors de la campanya napolitana i tenien forces decididament superiors a aquelles dels catalans i aragonesos. En aquesta situació el 15 d'octubre Alfons deixà la ciutat a l'infant Pere per tornar als seus regnes ibèrics. Al desembre un estol genovès posà el setge a Nàpols tancant als assetjats l'únic camí de sortida que els havia romàs. Llavors Caldora negocià amb els angevins nous beneficis de part de la reina i el pagament dels salaris que encara no havia cobrat del rei d'Aragó i traí l'infant Pere. El 12 d'abril de 1424 els angevins entraven a Nàpols, Joana II nomenava Caldora capità general de l'exèrcit reial i l'infant Pere d'Aragó s'hagué de retirar a les fortaleses del Castell Nou i el Castell de l'Ou (Chaula 2021: 310-315; Pellegrino 2007: 114; Facio 2004: 82-103; Ametller i Vinyas 1903-28: I, 179-185, 199-213). A la mort de Lluís III d'Anjou i després de Joana II, Caldora es mantingué fidel a Renat d'Anjou. El 15 de novembre de 1439, morí d'una hemorràgia cerebral quan assaltava Colle Sannita per donar-la al saqueig de les seves hosts. Amb la desaparició de l'adversari militar més perillós d'Alfons, la fortuna tornà afavorir el rei d'Aragó (Facio 2004: 252-257). Alfons n'era conscient, per a convèncer-se'n només cal llegir la comunicació d'Alfons de la mort de Caldora a la reina Maria, al rei Joan de Navarra, a l'infant Enric d'Aragó i a la infanta Caterina, a Jaume de Besora, procurador reial de Sardenya, i a Francí d'Erill, virrei i governador general de Sardenya, copiades com a testimonis 1 i 2 de l'Apèndix III d'aquest treball. Facio escriu de Iacopo Caldora:

Fuit hic certe praestanti vir ingenio, a litterarum studiis haud abhorrens et in primis rei militaris peritus: is enim dux Braccio stipendia fecerat atque iis artibus a natura donatus quae ad conciliandos militum animos valent; siquidem facundus et prudens existimabatur, etsi maiori constantia usus esset, inter primos sui temporis duces numerandus. (Facio 2004: 254)

Fou sebollit a la capella Caldora de l'abadia del Sant Esperit al Morrone, prop de Sulmona. La política italiana i encara més les fidelitats dels barons i els *condottieri* al segle XV de vegades són difícils de comprendre per a nosaltres. No cal establir una al·lusió en la mort del duc d'Andria del *Tirant* a la mort

fulminant i decisiva en la conquesta de Nàpols de Giacomo Caldora, que fou duc d'Andria, però mereix una nota.

6. ÉS GRATUÏT APEL·LAR AL CAPVESPRE DE TOTA UNA ÈPOCA PER ENTENDRE EL *TIRANT*

A Nàpols els anys 1455 i 1456 només es parlava de la croada i Enea Silvio Piccolomini en els seus *Addenda* («*In orationem pro suscipiendo in Turcas bello*») al *De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum* del Panormita, imagina el triomf d'Alfons el Magnànim, quan de tornada de la croada, vençut el turc i alliberades Grècia i Constantinoble, en comptes de pujar al Capitoli i al temple de Júpiter, va fins a la Basílica de Sant Pere del Vaticà on és rebut pel papa Calixt III.

Cum redierit Alphonsus subactis Turcis, liberata Grecia et spolia illa cruenta nephandique Mahumeti caput retulerit, o qualem ei currum apparabit Italia, quales gratias aget Ecclesia, quae festa omnis Christiana societas agitabit. Convent Romam Septentrionis et Occidentis reges, redeuntemque magnum imperatorem Christianae Reipublicae salutabunt. Cardinales cunctique praesules ecclesiarum et magistratus urbis longo extra moenia intervallo sacra ferentes ob viam ibunt. Nivei stabunt ad frena Quirites, sternetur purpura et ostro quaecumque ab eo terra calcanda fuerit. Matronae nobiles virginesque rosas et lilia e tectis in eum spargent et variorum sarta florum capiti annectent. Ipse curru sublimis aureos in plebem nummos iaciet, quocumque in foro, quocumque in trivio subsisterit, novas ludorum facies offendet acclamabitque omnis populus victori vitam et gloriam. Atque ita triumphans non in Capitolium falsique Iovis aedem, sed in Apostolorum principis beati Petri Basilicam deducetur. Ibi maximum sacerdotem Calistum tertium verum Christi vicarium et regni aeterni claves tenentem inveniens largam ab eo benedictionem accipiens, amplexus atque deosculatus grandaevum patrem secum in penitiorem palatii partem secedet, ubi et de recentis victoria et de rebus Hispanis longos inter sese sermones habebunt. Tunc tua, Antoni, musa quasi ab inferis resurget et tu quidem poemeta compones, Bartolomaeus Facius historias scribet, mortalemque regem immortalitati donabit. Nos quoque siquid strepere inter cignos corvis licet, aliquid seorsim inveniemus quod de tanto rege posteris referamus. Haec habuimus Antoni quae per otium Neapolitanum ad dicteria tua adiiceremus. Tu vale et boni consule. Ex Neapoli decem Kalendas Maias anno ab incarnatione Salvatoris Christi MCCCCLVI. (Beccadelli 1538: 256-257)

En els darrers vint anys hem passat a proposar un Joanot Martorell que podia haver viatjat fins a Constantinoble i a relacionar el *Tirant* amb el projecte de croada d'Alfons el Magnànim i Calixt III (Riquer 1992: 163-167; 207-211; Villalmanzo 1995: 183-186) a gairebé saber-nos greu que poguésser haver sortit de la ciutat de València, a oblidar l'aproximació filològica i literària i a promoure interpretacions ideològiques i sociològiques a partir d'una simpli-

ficació abusiva del dubtós i desacreditat principi de veure en la literatura el reflex de condicions històrico-socials que la interpretació de la història dicta. Riquer parlava d'història i distorsió de la història com un recurs característic de la novel·la cavalleresca que té la finalitat d'inserir la ficció en un marc històric proper i versemblant, Ferrando ha reduït el *Tirant* a la València del seu temps. En la seva darrera contribució conclou:

Els coneixements actuals de la biografia de Joanot Martorell han permès la identificació més que probable dels personatges més importants de la novel·la amb personatges reals de la València de l'època. Al seu torn, les descripcions del *Tirant* relacionades amb aquesta onomàstica han contribuït a desvelar i enriquir molts aspectes biogràfics de l'autor. També hi ha contribuït força els records orals i les fonts estrictament no literàries, que fan del *Tirant* un autèntic retaule viu de la València i de la Corona d'Aragó de l'època.

El *Tirant* expressa els nombrosos desenganys de Martorell: l'amargura davant les adversitats personals, la decepció davant la crisi de valors de la seua classe social i la contrarietat davant l'absència de resposta efectiva dels sobirans de la Cristianitat occidental davant l'ocupació turca de Constantinoble. L'heroi de la novel·la és una idealització del que el nostre cavaller hauria desitjat ser i que la Fortuna li negà. El *Tirant* fou la vàlvula d'escapament de tanta tensió interior, que només una fantasia desbordant, una actitud vitalista i un bon humor podien mitigar. (Ferrando 2021: 431-432)

En realitat, estem davant de patrons ideològics a l'hora d'interpretar el *Tirant* i aquesta és una altra qüestió de mètode. El marc literari del *Tirant*, presidit per la imprevisibilitat de la fortuna i dels infortunis en la història dels homes, remet directament a Polibi i a la historiografia humanista. Segons aquest esquema, la història és un mirall del poder de Fortuna pròspera i adversa, que un mateix dia pot portar el cavaller o el gran capità a la victòria definitiva sobre l'enemic o procurar-li la mort. És un motiu que vincula literàriament el *Tirant* amb la historiografia humanista i la cort napolitana d'Alfons (Torró 2016: 236-239).

Hom pot deslligar el *Tirant* dels paradigmes i esquemes literaris que reelabora, amb els quals se situa en la tradició literària i es confessa, o interpretar-lo a partir d'esquemes sociològics, psicològics i pretesament biogràfics a partir de la imatge d'un Joanot Martorell passant misèries a la ciutat de València, últim membre d'una família en lliure davallada econòmica i social, i exponent del capvespre de tota una època. Insisteixo que el *Tirant* s'explica millor tornant a la meua proposta de l'any 2000. Atenent-nos als fets documentables el *Tirant* fou començat a escriure, almenys com el coneixem, el 2 de gener de 1460, o almenys en una data no gaire llunyana. En aquest moment el príncep Carles es trobava a Mallorca i hem de suposar que amb ell el seu servidor Joanot Martorell. Els ocis de Mallorca podien ésser un bon lloc on començar a escriure una novel·la cavalleresca, però si no s'està disposat a acceptar-ho, cap document ni raonament bastarà. La cort del príncep de Viana es trobava accidentalment

a Mallorca abans de traslladar-se a Barcelona, on degué continuar la redacció de l'obra tal com vaig anunciar aviat farà cinc lustres. La clau és en la cort, no en el lloc concret on la cort s'aplega. Tanmateix el lloc on la cort s'aplega deixa la seva traça. Martorell venia de Nàpols on havia vist i après moltes coses i havia conegut Carmosines i Esmeraldes. Scariano és un cognom sicilià ben documentat a Palerm, Trapani, Agrigento i Catània (Caracausi 1994; Pujol 2021: 962). No cal cancel·lar la memòria italiana o napolitana com s'ha volgut fer darrerament. Les corts eren precisament indrets de confluència i de contactes internacionals. A la cort de Nàpols hi havia molts valencians, però també italians, sicilians, catalans i aragonesos.

7. APÈNDIXS DOCUMENTALS

APÈNDIX I

Catorze documents referents a Joanot Martorell, trinxant i escrivà de ració de Carles d'Aragó, príncep de Viana, de Sicília fins a la mort del Príncep.

1

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 392, f. 24: carta del Príncep a Joanot Martorell, “El Príncep de Viana. Bien amado e devoto nuestro. Recibimos vuestra letra fecha a los xvii del presente por la qual nos dezís en Bonet ser partido e no poderse haver su galea, de aquí tan poco se puede haver la del comte de Adernd [= Guillem Ramon de Montcada] ne (...) del comte Caltabellotta [= Anton de Luna i de Peralta], de que nós scrivís se porá l(ib)re haver (...) que la nuestra, mas seguramente con ella se pueda con(...). Embiámosvos una letra por al dicho comde con la qual lo rogamus quiera permeter su galea nos quiera dexar (...) . Al bien amado e devoto nuestro Johan Martorell, scrivan de ración de casa nuestra”. (Messina, 25 de novembre de 1458)

2

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 392, 32v: Lletre del Príncep a Joan Roís de Corella, comte de Concentaina, on li parla de l'ambaixada de Joanot Martorell a Nàpols i on podem llegir “lo ben amat trinxant nostre Johanot Martorell” ratllat i substituït per “lo ben amat secretari nostre Jaume Pellicer”, “lo dit Martorell” per “lo dit Pellicer”, “lo dit Johanot Martorell” per “lo dit nostre secretari”, “lo dit Martorell” per “lo dit nostre secretari” (Messina, 1458).

3

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 392, f. 89r: fragment d'un document on llegim “del dicto Johanot Martorell” ratllat i substituït per “del dicto secretario” (Messina, desembre 1458); f. 89: salconduit a favor de Joanot Martorell a la cort de Ferran I de Nàpols, on es llegeix diverses vegades el nom de Joanot

Martorell ratllat i al seu lloc el nom del secretari Jaume Pellicer: “Nos Karolus, Dei gratia princeps Viane etc. Illustribus, spectabilibus, magnificis (...) viceregibus, principibus, marchionibus, ducibus, comitibus, baronibus (...) iusticiariis, gubernatoribus, capitaneis, magistris (...) probis hominibus (...) apud curiam serenissimi principis Ferdinandi de Aragonia regni Sicilie ultra Farum, excellentissimi regis fratris consaguinei nostri carissimi, petiturus regem quod ipsum illustrissimum nostra parte allocuturus vir nobis familiarissimus et intrinsecus sincerusque dilectus Iohannes Martorell presentium lator exhibitor cum equestribus quatuor vel infra cum concomittantibus, quem tute pariter salve et secure summopere cupimus proficisci vos propterea quantis possumus affectibus precamur ex animo quod si Iohannem Martorell [ratllat i a la intelímia “Iacobum Pellicer”] eundem per itinera, civitates et loca iurisdictioni cuiuscumque submissa transire, ire, pergradi seu ad ea declinare contigerit Ioanni Martorelli [ratllat i a la intelímia “Iacobo”] eidem et nostra negotia ” (*Messina, 31 de desembre 1458*); f. 89v-91v: “Memorial e instruccions comanades per lo sereníssimo senyor lo Príncipe de Viana, Primogènit de Aragó, de Sicília, etc., al ben amat trinxant, criat e intrínsech familiar seu Johanot Martorell sobre les coses que de part de sa senyoria ha a explicar al sereníssimo rey de Sicília, son cosín germà molt car e les [quals haurà] de comunicar ab diverses altres persones. Primo, que aplegat que sia lo dit Johanot Martorell, dada la letra de creença al sereníssimo rey de Sicília e explicades les saluts degudes de part del dit senyor Príncipe e Primogènit e acostumades, li dirà con jatsia de altres coses ell dit Martorell a conferir ab sa senyoria, però la pocior e principal per què lo senyor príncep lo tramet és per visitar sa il·lustríssima persona perquè mils sa senyoria sia de continent avisada del pròspero seu estat, sanitat e bé (l)os quals desija lo dit senyor príncep quant desijaria per sa pròpia persona e no menys” [90r] “lo dit Johanot Martorell” “(...) sobre açò lo dit Johanot Martorell ab tots los dits mercaders assignataris o ab aquells qui de llurs assignacions e quantitats per lo dit senyor príncep assignades no seran stats pagats e ab aquells comunicarà declarant-los la voluntat grandíssima que lo senyor príncep ha a la llur satisfacció e com per aquella sola tramet allà a lo dit Martorell, e que sa senyoria los prega vullen dar algun comport en açò, atesa la condició del temps; considerat encara que si açò algun dia se deferís ja per ço no-s tol, ans se complirà e ells hauran son degut; e no-ls és molt interès perdre-hi aquell poch temps, pus los és segur lo recobrar les quantitats assignades (...)” [90v] “dit Martorell” “[En] tal cas lo dit Johanot Martorell procurà e treballarà de passar la dita peça de brocat perquè aquella puxa haver lo dit senyor donant la letra a micer Johan de Miraball per la qual li scriu larch e li diu vulla dar la peça de brocat al dit Martorell, al qual donant-la lo dit senyor la [haurà per rebuda]. Més avant lo dit Johanot Martorell dirà al dit sereníssimo rey com attès a present vacant a les armes no pot vacar als llibres, perquè armes e llibres són diferents, vist que lo dit senyor príncep stà en oci, lo qual almenys ab llibres volria apartar de si, que per part del dit senyor príncep lo prega li vulla trametre los llibres següents, ço és les

obres de Sèneca, e oracions de Tul·li, Pino de natural istòria e lo quart drap de la istòria de la rosa [com] ell tingua los tres, e que li trameta de les medalles de monedes que t[é] [e] que al [dit] senyor Príncep fallen, e que de les que lo senyor Príncep e a ell fallen li trametrà essent avisat de les que li fallen, e per ço se'n porta lo dit Martorell memorial de les que lo dit senyor té. E més al dit rey de part del dit senyor los comentaris o istòria de les del senyor rey don Alfonso nostre caríssimo honcle compostes per misser Bartolomeo de Faccio. [91r] (*il·legible*) Lo dit Johanot Martorell contínuament entena en fer ço que és servey del dit senyor Príncep [e] senta tant del que-s obra e tracta en ponent com en Roma com en altres parts de Itàlia, e encara en cort del rey de Sicília, obrint bé les orelles, [tan]cant la boca, usant com és sa usança discreta, segons de ell se espera e de totes coses dignes [de atenció li scriu e no hi sia negligent]. (...) ab lo comte de Cocentayna al qual dada-li la letra e explicades les saluts sòlites haja paciència en los mil ducats (fins) l'orde ja dat ab lo dit sereníssimo rey de Sicília haja loch pregant-lo e per semblant a Diomedes, scrivà de ració, vullen fer ab lo dit rey nostres deutes sien satisfets juxta tenor de nostres contractes e nostre fe e crèdit conservats. Parlarà per semblant de açò ab lo tresorer mossèn Perot Mercader, e més que do orde en trametre-li lo dit fornit de què per tantes li stret [91v] (*il·legible*) "Johanot Martorell" (*il·legible*) (Messina, desembre 1458). *Al peu de f. 91v* "(...) memoriale sive instrucciones non habuerunt effectum".

4

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 392, ff. 93v: "Princeps Viane etc. Magnífich, devot e ben amat nostre. De present trametem al sereníssimo rey d'aqueix regne de Sicília, nostre molt car e molt amat cosín germà, lo ben amat nostre Johanot Martorell informat de nós ab lo memorial de aquelles quantitats per nós a certs mercaders degudes segons aquelles per mesades consignades havem sobre aquells dotze mília ducats que lo ilustríssim rey nos ha atorgats e promesos [...]. Al magnífich e ben amat nostre Matheu Johan, conseller e [secretari del senyor rey nostre colendíssimo pare.]" (*Messina, 17 de desembre de 1458*). *Ratllat* "Johanot Martorell" *i a la interlínia* "secretari Jaume Pellicer"; 94: lletra del Príncep "Magnifico viro Matheo Iohanni, regio paterno secretario et consiliario sincere nobis dilecto" *on podem llegir* "segons de tot açò pus larch vos informarà lo ben amat trinxant nostre Johanot Martorell" (f. 94r).

5

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 392, f. 96: lletra a mossèn Bernat de Vilamarí, capità general de l'armada: "Lo príncep etc. Capità. Nós de present trametem en les parts de França per dar orde ab quitament de certes nostres joyes lo ben amat trinxant nostre Johanot Martorell. Per la fe gran que havem en [v]ós, si forsa per vós li convendrà passar o declinar en part on vós siau, lo us recomanam e en tal manera que compregam per sa (...) e endreça dels affers per nostre sguart (...) lo favorit e endreçat. Pregam-vos donchs per

nostre respecte, si en conducció sia, sia bona e en ben avenir de nostre servey vos poreu en res adoperar ho façau. Serà cosa que molt vos agraiem (*il·legible*). Al magnífich e ben amat nostre mossèn Bernat de Vilamarí, conseller e capità general del senyor rey nostre colendíssimo pare, governador dels comdats de Rosselló e de Cerdanya”. (Messina).

6

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 394, ff. 32r-34r (memorial d'instruccions a un ambaixador): per algun motiu relacionat amb les ambaixades del tresorer Joan de Monreal, el doctor Urrutia, l'arquebisbe Joan d'Aragó i Pere Torroella, el príncep envia Joanot Martorell a França, “por tanto havemos deliberado a Martorell a Francia” (f. 33r) (Messina, 6 gener 1459). 13 - ACA, Cancelleria, Varia, vol. 27 (ff. 1-96): llibre d'acorriments d'un comptador de la casa del príncep (“libro de los gageros de la casa del señor príncipe”, 1 juny 1459 – 31 maig [1460]). Pagaments per mà de Johanot a Palerm, Mallorca i Barcelona *passim*; a Palerm, Trapani, Càller, Salou són fets pel comptador.

7

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 394, f. 31r: còpia d'una carta xifrada de Joanot Martorell de viatge a França: “Item més si serà cas [que] lo senyor príncep hagués necessitat [de] scriure'm o trametre'm persona, si era necessari remetre'm lettres o persona a la hostaleria dels falcons en Avinyó, car allí toquaré anant o tornant e per senyal lexiaré en lo libre del hoste lo nom meu en cartes vint-e-una scrit là hon dich hon seré, o si me'n seré tornat, e si serà cas me'n sia tornat, ne lexiaré les lettres, lo qual meu nom dirà Johan Martorel del senyor Príncep de Viana, encara (...) persona (...) porà scriure là hon trobarà lo meu nom e si lexa lettres o en poder del dit hoste porà scriure si res covendrà fer per suma”.

8

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 394, f. 16: Carles d'Aragó, príncep de Viana, comunica a Renat d'Anjou, comte de Provença i duc d'Anjou, que fa poc ha arribat Joanot Martorell amb lletres del comte, “[Illustrissime et potens dux] consanguinee noster carissime. Rediit ad nos (..) superioribus [diebus] (...) Iohannes Martorell, qui exh[ib]itis primo nobis vestris litteris] [...]. Vester consanguineus Princeps Viane, Primogenitus Aragonum, Navarre, Sicilie, etc. Karolus. Illustrissimo regi Renato, [An]degavie duci etc, consanguineo nostro carissimo. Dominus Princeps et Primogenitus mandavit michi Iohanni Martorell. Probata”. (Mallorca, 19 setembre 1459).

9

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 394, ff. 131v-132r: lletra a misser Miquel Dalmau, doctor en lleis, perquè treballi conjuntament amb el “ben amat nostre Johan Martorell lo qual trametem en aqueixes parts” en el negoci que

aquest li comunicarà (Barcelona, 8 de maig de 1460) i segueix una lletra de reposta amb el mateix contingut al “bé amat e devot nostre Johan Martorell” (Barcelona, 8 de maig de 1460); 133v-134r: el príncep constitueix procurador seu Joanot Martorell “vos dilectum nostrum Iohannem Martorell, trinchantem et familiarem nostrum” (Barcelona, 24 de maig de 1460).

10

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 394, f. 134r: “Lo Príncep etc. Batle general. Magnífich bé amat e devot nostre. Segons per lo ben amat familiar nostre Johan Martorell havem comprès, vista nostra letra e lo que de part nostra vos ha volgut dir, molt voluntàriament e prompta vos sou offert en voler fer per nós socórrer-nos en aquesta nostra necessitat, però que sens nostra letra no dareu la quantitat a algú. E per nostra intenció és lo dit Johan Martorell (...) axí bé aqueixa quantitat e altres, vos pregam e declaram que lo que deliberareu fer per nós vullau assignar al dit Martorell, car nós ho haurem provehit a ell e ell vos farà les cauteles degudes, del qual nos fareu servey molt accepte. Dada en Barcelona a XXIII de maig mil CCCCLX. Charles. Esto vos ruego quanto puedo. Al magnífich, bé amat e devot nostre mossèn Berenguer Mercader, batle general del regne de València. Roderico Vitali, protonotario.”

11

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 394, f. 134v: “Lo Príncep etc. Magnífich, bé amat e devot nostre. Vista vostra letra de XVII del present e lo que lo ben amat nostre Johanot Martorell nos scriu, restam quant dir se pot contents de vostra diligent [e] loable operació ab contínua execució en los negocis nostres havem manat spachar la (...)

12

ACA, Cancelleria, Varia, vol 395, f. 74r-75r (lletra de Carles d'Aragó, príncep de Viana, a Enric IV de Castella informant-lo que ha enviat el comte Joan V d'Armanyac a tractar amb Lluís XI de França): “Sereníssimo príncipe excellentíssimo Rey, nuestro muy caro e muy preciado primo. Senyor, [de]spués que a vuestra excellencia havemos scripto e denunciado la muerte del rey de Ffrancia hoviemos nuevas ciertas de aquella, por la qual luego dimos expedición al illustríssimo conde d'Armanyach, nuestro primo, el qual es partido instru[ido e] bien informado de nuestros negocios porque d'ellos confesca con el illustríssimo rey de Ffrancia, nuestro cosino, assí acerca de la restitución a nós fazedera por el senyor Rey mi senyor padre del regno de Navarra, que es nuestro patrimonio, propri[et]at e herencia natural, como de alianças e otras [cos]las ya por su excellencia en tiempo que era dalfín mo[vi]das [e] por las quales mejor concluir e ratificar la (...)mitat e amor que de tiempo passado entre su excellencia e nós es. Entendemos muy presto embiar a su altesa nuestra embaxada, ternemos en mucha mercés a vuestra senyoria embiando vuestra

embaxada de vos e vuestros negocios le fagáys expressa e special mención tanto acerca de los negocios de Navarra quanto de las alianças, dando orden en las alianças que vuestra excellencia con el dicho rey de Ffrancia concluirá e refirm[ará] [...] seamos (...) e nombrado [...] por quanto (...) estos días hoviemos nueva (...)os enojosa de los (...) e mal recaudo de Navarra (...) por letra a (...) embiada la qual embiamos al egregio tío nuestro el condestable. Vuestra excellencia verá e (...) quedada poca gente en vuestra partida (...) los que en ella stán lo qual (...) mayor atención non s'i da reparo mayor (...)nientes e força inopinables podrían contecer (...) vuestra excellencia que atanto nuestro bien e honra ha dado pr(...) e creemos con propósito firme de perseverar fasta alcançar el fin desseado, supplicamos quiera e se digne volver los ojos a este negocio e proveer con m[e]dios tales que aquel pobre regno lacerado e de su natural senyor segregado sea mediant vuestra virtuosíssima operaci3n instaurado e sublevado e [e]mbiado en aquell e a favor de la parte a vos e a mí obediente tal número de gente, que no solamente a resistir más a recobrar lo que stà en mano agena [e en]emiga [...] E si fuesse possible [...] persona allegar a la frontera, fuera cosa expeditiva e bien universal. No res menos, empero, si su sereníssima non puede, a lo menos de tal número de gente provea vuestra excellencia que los non puedan ser vencedores e non recibamos danno [...].” (Barcelona, 22 d'agost de 1461). Isabel d'Armanyac havia ingressat al monestir Santa Maria de Montsió de Barcelona (ACA, Cancelleria, Varia, vol. 395, ff. 9v-10r: lletra de Carles d'Aragó, príncep de Viana, a Carles VIII de França intercedint a favor de Joan V d'Armanyac [Barcelona, 9 de novembre de 1460]). Lletra de Carles d'Aragó, príncep de Viana, a Francesco Sforza, recomanant-li el seu ambaixador Pere Arnau de Mauleon i el comte Joan V d'Armanyac: “Illustrissime princeps et affinis noster carissime. Nos destinamus presentiarum dilectum magistrum hospitii Petrum Arnaldum de Mauleon, presentium latorem, in Italie partes, cum sublimi, magnifico et dilectissimo consanguineo germano nostro comite de Armanhac, ibidem hac tempestate moram trahente, nonnulla nostri ex parte acturum [...]” (Barcelona, 23 de juliol de 1460) (Joseph Calmette, “Documents relatifs à don Carlos de Viane (1460-1461) aux archives de Milan”, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, XXI, 1901, pàgs. 460-461). Havia arribat a Barcelona el 18 de maig 1461. “Dimarts a XVIII de maig MCCCCLXI, deprés de dinar entrà en Barcelona lo comte d'Armenyach, qui és cosín germà del senyor Primogènit, lo qual vénch per mar ab dues galeres de florentins; isqueren-li a rebre'l a cavall al Puig de les Falcies lo dit senyor Primogènit, l'archabisbe de Terragona, lo bisbe d'Osca, lo bisbe d'Euna, lo bisbe de Barcelona, lo bisbe de Vich, lo comte de Prades, lo comte de Mòdica, lo comte de Pallàs, lo vezcomte d'Illa, Xarles de Cortés, don Johan d'Íxer e molts barons, cavallers e gentils hòmens. E posà a casa de mossèn Johan Lluís de Gualbes, al carrer Ample. Aprés l'any MCCCCLXXIII lo rey de França sobre fe féu-lo apunyalar.” (Jaume Safont, *Dietari*, a cura de Josep Maria Sans Travé, Barcelona: Fundació Noguera, 1992, pàgs. 133-134).

13

ACA, Cancelleria, Varia, vol. 395, f. 124v: [Lo Príncep.] Magnífich e bé amat conseller nostre. Per lo bé amat trinchant nostre en Johan Martorell havem sabut amplíssimament ab quanta voluntat nos haveu subvengut en aquesta nostra necessitat de CCLXXV [lliures] de aqueixa moneda, les quals en tal cas certament nos són stades molt acceptes. Speram en Déu en son loch e temps vos ne farem deguda satisfacció e smena de aquest assenyalat servey, ultra que treballarem en dar forma lo més prest que puxam restituir-vos la dita quantitat. Dada en Barcelona a VII de noembre any mil CCCCLX. Charles. Al magnífich bé amat conseller nostre mossèn Berenguer Mercader, batle general del regne de València. Roderico Vitali, protonotario. Modo simili fuit scriptum a mossèn Pere de Castellví de CCXX lliures, a mossèn Johan de Vallterra de CL lliures, a mossèn Guillem Ramon de Pertusa de L lliures, a mossèn Loýs de Montagut de CL lliures, a mossèn Miquel Dalmau de C lliures.”

14

ACA, Cancelleria, Varia, Vol. 395, f. 9: “El Príncipe etc. Noble, egregio e caríssimo cosino nuestro. Recebimos vuestra letra e oymos quanto Martorell de vuestras partes nos quizo dezir. Nos somos [de] partida por al senyor rey e salremos de Barcelona dentro dos o tres días. De nuevas non curamos scrivir al presente, ca cosa cierta non vos podríamos scrivir. De allá vos podremos mejor e con alguna certitud avisar [de] lo que ocurrerá [e], quant a nos parescerá tiempo deváys venir, vos scriviremos vengáys. En este medio confortaos e datvos plazer. Dada en la ciutat de Barchelona, a VIII del mes de noembre MCCCCLX. [Haved]la por de mi mano. Charles. Al noble egregio e caríssimo cosino e mayordomo mayor e conseller nuestro don Johan de Cardona. Roderico Vitali. Probata.” 22 - ACA, Cancelleria, Varia, vol. 395, f. 11r: “Lo Príncipe. Magnífich he amat conseller nostre. Per lo bé amat trinchant nostre, en Johan Martorell, havem sabut amplíssimament ab quanta voluntat nos haveu subvengut en aquesta nostra necessitat de CC[LXXV] lliures de aqueixa moneda, les quals en tal cas certament nos són stades molt acceptes. Speram en Déu en loch e temps vos ne farem deguda satisfacció e smena de aquest [assenyalat] servey, ultra que treballarem en dar forma lo més prest que puxam restituir-vos la dita quantitat. Dada en Barcelona a XII de noembre any mil CCCCLX. Charles. Al magnífich bé amat e devot conseller nostre mossèn Berenguer Mercader, batle general del regne de València. Roderico Vitali, protonotario. Modo simili fuit scriptum a mossèn Pere de.” Ratllat.

APÈNDIX II

Extractes d'onze volums notariais amb documents referents a vint-i-set dones i donzelles de nom Carmosina, de Nàpols i de la regió Campània: Carmosina Caputa,

Carmosina Leparola, Carmosina de Henrico, Carmosina de Rabo, Carmosina Lau-tella, Carmosina Bertoldo, Carmosina Vinagna, Carmosina de Urso filia Battiste de Urso (bis), Carmosina Schisana, Carmosina de Scazano, Carmosina de Romano, Carmosina Stoppa (bis), Carmosina de Nicola, Carmosina de Fontana, Carmosina de Iordio, Carmosina Vinacia, Carmosina Cacacia (ter), Carmosina Catogia (bis), Carmosina Staracia, Carmosina de Simone (bis), Carmosina Pizula, Carmosina de Maria, Carmosina de Martino, Carmosina Picza, Carmosina Taurella (quin-quies), Carmosina de Miro, Carmosina Bonacore, Carmosina de li Preyti, Carmosina Caraczula, Carmosina de Mitrano, Carmosina de Pulia, Carmosina de Urso soror Iohannelli de Urso de terra Positani, Carmosina de Marino, Carmosina habitant a Schiazzano, Carmosina de Polo, Carmosina Regina, Carmosina de Troiano.

1

Archivio di Stato di Napoli, notari Petruccio Pisano (2 settembre 1465 – 30 agosto 1466): 7 gener 1466 Eodem die eiusdem mensis ibidem constitu-ti in nostri presentia Iacobo de Afelatro de Neapoli et Carmosina Caputa de Neapoli eius uxor iure romano viventes [...] prefati Iacobus et dicta Carmo-sina coniuges et quilibet ipsorum insolidum [...].

2

ASN, notari Petruccio Pisano (llibre de l'hospital de Santa Maria dell'An-nunziata, 6 maig 1462 – 24 juny 1477): 11 març 1463 Donatio et assignatio pro Glorietta Villana [...] item promisit dicta Glorietta eisdem magistris nominibus quibus supra pres. etc. successionem maternam etc. quod Stefanus Leparulis, Alexander Leparulis, Carmosina Leparola et Saria Leparola sui filii in pupillari etate constituti cum ad etatem perfectam venerint [...]; 22 octu-bre 1464 personaliter accessimus ad presentiam Carmosine de la Lama de Neapoli, uxoris dicti Iohannis [de Marco de Neapoli], sistentis in quibusdam domibus habitationis dicti Iohannis sitis et positis in platea Sancti Georgi de Neapoli, et dum essemus ibidem prefata Carmosina, cum consensu etc dicti Iohannis viri sui ibidem presentis etc, cerciorata et plenarie informata prius et ante omnia per nos de dicto deposito ac obligatione bonorum dicti Iohannis viri sui per ipsum Iohannem eisdem tutoribus quo supra nomine ut predicatur facta [...] Et promisit et convenit prefata Carmosina stipulatione legitima procedente sub ipotheca et obligatione omnium bonorum suorum mobilium et stabilium etc. [...] et proinde prefata Carmosina coram nobis eisdem tutoribus quo supra nomine pres. etc. [...]. Publicat dins *Napoli. Petruccio Pisano 1462-1477, Parte prima 1462-1466*, a cura di Monica Vicinanza, presentazione di Gerardo Sangermano, Acerra, Edizioni Athena, 2006, pp. 165-8 (doc. 96), 202-3 (doc 118) (*Cartulari notarili campani del XV secolo, ním. 10*).

3

ASN, notari Nicola Della Morte (4 maig 1468 – 13 maig 1471): 28 març 1471 dotació de Carmosina de Henrico.

4

ASN, notari Nicola Della Morte (28 setembre 1472 – 5 setembre 1475): 10 desembre 1473 Constitutis in nostri presentia nobiles mulieres domina de Neapoli mulier vidua, Beatrix de Raho, Carmosina de Raho, Catarinella de Raho et Diana eius filia iure romano viventes.

5

ASN, notaris desconeguts (5/ 1, 2, 3, 4, 5) (5/1: ff. 1-34: 15 setembre – 7 novembre 1475; ff. 35-46: 1 juny – 10 juny 1478; 5/2: ff. 47-82: 1 octubre – 4 novembre xiii indicio [1480]; 5/3: ff. 83-87: c. m. 6 maig 1485; ff. 88-107: c. m. 26 agost 1486, c. m. 7 novembre 1486, i altres docs. fins 1489; 5/4: ff. 108-141: 3 agost – 7 setembre 1491; ff. 142-187: c. m i testaments 14 maig 1491 - 1499): (48v índex) Carmosina Lautella; Carmosina Bertoldo; Carmosina Vinagna.

6

Massalubrense. Testamenti 1404-1524: 19 Nota testamentum Antonii de Ianuario de Massa. Anno Domini millesimo CCCCLXXXII die XXVIII mensis iulii x ind., apud locum S. Agates, ubi proprie dicitur ad Crispiano, videlicet intus quondam domum terraneam scitam ibidem iuxta domos et bona Antonii de Ienuario presentis testatoris et alios confines. Nota testamenti et ultime voluntatis Antonii de Ienuario de Massa sani corporis etc., cassando etc., et voluit dictus Antonius testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput idcirco Antonius ipse testator fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes de et super omnibus et singulis bonis suis mobilibus et stabilibus etc., preterquam in infascriptis legatis et fidei commissis Raynaldum, Leonardum et Pitrillum de Ienuario filios suos legitimos et naturales etc. [...] Item asseruit coram nobis dictus Antonius testator recipisse et habuisse a Battista de Urso pro dotibus Carmosine filie dicti Battiste et nurus dicti testatoris tam pro suis dotibus quam pro donatione facta per dictum testatorem eidem Carmosine pro ut continetur publico instrumento matrimoniali ex modo facto manu discreti viri notarii Verginelli de Maro ut dixit et sic iudicavit et dimisit pro dictis iuribus eidem Carmosine medietatem cuiusdam sue terre scite ubi dicitur ad Monte cum quodam paliare intus se ortata, fructata et cerqueta a parte ponente iusta rivum publicum, viam confinalem et alios confines, iuxta bona heredum quondam Angelilli de Persio secundum terras exfinat et quod dicta via sit et esse debeat communis inter dictos heredes et fratres et quod debeat apreciari per probos viros comuniter eligendos per ambas partes et si plus deficeret illud plus capere debeat ad le Peze de Votorello usque ad dictam summam complementum suorum dotium et iurium dotialium similiter extimatum et apretiatum per probos viros comuniter eligendos ut supra. Item asseruit coram nobis dictus Antonius testator donasse dicte Carmosine eius

nurui duc. Undecim de car. etc., pro ut in publico instrumento et sic pro bonis serviis a Leonardo et Petrillo suis filiis ante partem iudicavit eius duc. viginti, videlicet pro quolibet duc. decem de car. super omnibus et singulis bonis suis et de eis possint facere donationes earum uxoribus quem admodum habuit dicta Carmosina a dicto Antonio eius socio tempore quo vivebat. Item iudicavit et dimisit dicte Carmosine eius nurui cotarditam suam quam ad presens habet pro anima sua et pro bono servitio ab eadem recepto etc. 22 Testamentum magistro Raynaldi Schisani de Surrento. Anno Domini quadringentesimo nonagesimo secundo die xii mensis novembris xi ind., apud locum ubi dicitur ad Egrato pertin. Masse, videlicet intus quandam camaram scitam ibidem iuxta domos et bona magistri Raynaldi Schisani testatoris huius presentis testatoris sita restancis. Nota testamenti magistri Raynaldi Schisani de Surrento corporis sani etc., cassando etc., et voluit dictus magister Raynaldus testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes de et super omnibus et singulis bonis suis mobilibus et stabilibus ubicumque sitis et positis preterquam in infascriptis legatis et fidei commissis Carolum et Dominicum Schisanos suos filios legitimos et naturales. [...] Item iudicavit Carmosine Schisane eius filie tar. i de car. super quo eam heredem fecit et quod non possit ultra petere de bonis dicti testatoris quomodocumque eidem spectantibus et pertinentibus super bonis ipsius. [...] Item asseruit coram testator [...] emisse tantum panum de lana pro cotardita Carmosine Schis[...] filie de voluntate Battiste Perelle soceris dicte Carmosine [...] et valoris uncie unius de car. etc. Et quia Battista ipse fuu[...] mortuus et nulla est cautela de dicta uncia propterea petit [...] et eius heredes cautelari debere presente Feranante congnato dicte Carmosine et filio dicti Battiste et acceptate et dicete quod debeat cautelari et fieri mencio in contractu dicte Carmosine et testatoris de dicta uncia una quem hec est veritas facti per manus discreti viri notarii Nardi Canabari de matrimonio inter ipsos iurato ut dixit. 34 Nota testamentum Benedictuli Scazani. Nota testamenti Benedictuli Scazani de Massa sani corporis etc., cassando etc., et voluit quod hec sit sua ultima voluntas etc. Die XXI mensis augusti vi ind., Masse, apud locum Scazani, videlicet intus quandam camaram dicti Benedictuli testatoris scitam in eodem loco iuxta vias publicas et bona sua restancia et alios confines. In primis fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes de et super omnibus et singulis bonis suis ubicumque habitis et habendis etc., preterquam in infascriptis legatis et fidei commissis Vicencium et Petrum et Paulum Scazanum filios suos legitimos et naturales. [...] Item iudicavit et dimisit Lucie et Carmosine de Scazanis filiabus suis in tempore earum maritagii uncias decem de car., videlicet pro qualibet ipsarum uncias v de car.; et voluit et mandavit testator ipse si aliqua ipsarum motua esset antequam fuerit de etate non valeat nec possit iudicare nec tar. xv de car.; et ubi et casu quo fuerit de etate et mortua esset quomodocumque non valeat nec possit iudicare nec uncias duas de car. 48 Nota testamentum pro Carlucio de Romano. Anno Domini milesimo CCCCLXXXV die xv mensis octobris XIII

ind., Masse et apud locum Innerani, videlicet intus quandam domum ibidem scitam terraneam nomine la cocina iuxta domos magistri Nicolosi Vespoli, iuxta domos heredum Ianuzoli de Romano et alios confines. Nota testamentum Carlucii de Romano de Massa sani etc., cassando etc., et voluit dictus Carlucius testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput ideo dictus Carlucius testator fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes in et super omnibus suis etc., preterquam in infrascriptis Imperialem, Paulum et Colam Iohannem de Romanon fratres et dicti testatoris filios legitimos et naturales etc. [...] Item iudicavit et dimisit Carmosine et Agustine de Romanis filiabus suis in subsidio earum maritaggio uncias septem, videlicet cuilibet ipsarum uncias tres et medie de car. ad complimentum unciarum quinque pro qualibet dimisit eisdem Antonius earum avus unciam unam pro qualibet et tar. quindecim de car. dimisit eisdem Carmosine et Agustine Pulisa Spana earum avia dictos tar. quindecim facientes summam in unum redactum omnibus competatis unciarum trium de car. etc., et sic dictus testator ad complementum dictarum unciarum decem dimisit eisdem uncias septem in subsidio earum maritaggio. 71. Testamentum Salvatoris de Mitrano. Anno Domini millesimo quingentesimo die XVIII mensis septembris III ind., Masse in loco Spitalis, intus quandam domum cum solo scitam ibidem iuxta suos fines etc. Nota testamentum Salvatoris de Mitrano de Massa sani corporis etc., cassans etc., et voluit dictus Salvator testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput idcirco dictus Salvator testator fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes super omnibus et singulis bonis suis ubicumque scitis et positis etc., preterquam in infrascriptis legatis et fidei commissis etc., Nardum et Anellum de Mitrano filios suos legitimos et naturales etc. [...] Item iudicavit et legavit Carmosine Stoppa et Reali Stoppa sororibus et nepotibus suis tar. duos cuilibet ipsarum tar. unum de car. etc., pro anima sua. 81 Nota testamentum magistri Placentis de Turbula etc., et codicillum cum eo interclusum etc. Anno Domini millesimo quingentesimo secundo die XVIII mensis augusti V ind., apud locum Pastine pertin. Masse Lubrensis videlicet intus quandam cameram scitam ibidem iuxta suos fines etc. Nota codicillum magistri Placens de Turbula de Massa etc. In primis magister Placens de Turbula de Massa in lecto iacens et in recta sua memoria manens asseruit coram nobis his proximis diebus presentibus suum fecisse et condidisse ultimum testamentum [...]. Item codicillando iudicavit Carmosine de Nicola pro anima sua et bono servitio ab eadem recepto etc., tar. quinque. 91 Testamentum Raynaldi de Fontana de Massa. Anno Domini millesimo quingentesimo tertio die XXVIII mensis augusti VI ind., Masse apud locum Case pertin. Masse predictae, videlicet intus quandam camarellam scitam ibidem iuxta domos Domini de Fontana, iuxta domos dotalya Chatarine de Fontana et alios confines. Nota testamentum Raynaldi de Fontana de Massa, sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Raynaldus testator quod sit sua ultima voluntas etc. [...]

Item iudicavit Carmosine de Fontana filie sue tam pro sustentatione vite sue ut possit vivere quia defective quam pro maritaggio suo dimisit sibi uncias septem de car. etc. super qua quidem Carmosine et legato relinquit dictum Altobellum quia possit et valeat eam defendere et providere pro supra [...].

103 Testamentum pro Principe de Azepto. In nomine Domini nostri Iesu Christi amen, M quingentesimo quinto die xiii iulii viii ind. Nota testamenti et ultime voluntatis Principis de Azepto de Massa Lubrensis. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput idcirco sancte et beate Marie Virginis invocatis dictus testator instituit, fecit et legitime ordinavit suos heredes universales et successores pro ut infra continetur et acclarabitur super omnibus et singulis suis bonis et iuribus preterquam [...]. Item quodam linteamen laboratum de tela zantili de quattuor peciis et sex bracchiis quolibet pecio que quidem tassa et linteamen stant penes ipsum Alfonso pignorate et in pignis pro tar. xv; testes sunt Antonello Calabrese, Sabato Pestillione, dompno Francisco de Iardeno, Andrea Calabrese filio de Antonello, Petro de Gayano, Carmosina de Iordio.[...] Et devi dare dompno Francisco de Iardino uno cochiaro de argento lo quali e de prezo tar. vii et sta in pignio per tar. ii grana x; lo sape tutte de casa de lo ditto dompno Francisco et presenti Carmosina et Buttiste.

104 Testamentum Marci Vinacie de Massa. Anno Domini millesimo quingentesimo quinto die xviii mensis augusti viii ind., apud locum Torce pertin. Masse Lubrensis, videlicet intus quandam domum terraneam cum solo scitam ibidem iuxta suos fines. Nota testamenti Marci Vinacie de Massa sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Marchus testator quod sit sua ultima voluntas sui presentis testamenti etc. In primis dictus Marchus testator fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes super omnibus et singulis bonis suis etc., preterquam in infrascriptis legatis et fidei commissis ac per eum dispositis et ordinatis etc., Troyanum Vinaciam et Vicencium Vinaciam de Massa fratres et dicti testatoris filios legitimos et naturales etc. [...] Item iudicavit et dimisit Lucrecie Vinacie, Angelelle Vinacie, Lisabette, Catharine et Carmosine Vinacii filiiabibus suis tar. quinque de car., cuilibet ipsarum tar. unum super quibus eas heredes instituit et fecit et quod non possint ultra petere de bonis dicti testatoris quovis iure modo et causa etc.

113 Testamentum Martini Vespuli de Massa. Anno Domini millesimo quingentesimo septimo die xxiii aprilis x ind., Masse et apud locum Innerani, videlecit intus quandam domum copertam ad lamiam scitam ibidem iuxta domos Pauli de Avete et Mazei Turbuli et alios confines. Nota testamentum Martini Vespuli de Massa sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Martinus testator quod hec sit sua ultima voluntas. [...] Item asseruit mutuasse Carmosine Cacacie eius conmatri tar. decem et grana novem que grana novem sibi donavit et tar. decem consequi debeant per suos heredes et dare debeant dicte Polise eius uxoris tar. duos.

121 Testamentum Rogerii Pisani de Massa. Anno Domini nostri Jhesu Christi millesimo quingentesimo octavo die xxviii mensis octobris xii ind., Masse et apud locum Carignani pertin. Masse, videlicet intus quandam domum coper-

tam ad tegulas scitam ibidem iuxta suos fines. Nota testamentum Rogerii Pisani de Massa sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Rogerius testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. [...] Item asseruit coram nobis testator ipsum habuisse et recepisse uncias octo ex iuribus dotalibus Carmosine Catogio uxoris sue de quibus unciis octo dictam unciam unam et tar. xxiiii de car. recepit et habuit pricialiter a Simonello Catogio patre dicte Carmosine et socio dicti testatoris et alias uncias sex ad complementum dictarum unciarum octo confessus est recepisse et habuisse pro causa predicta pro ut hec et alia clare continentur in quodam publico instrumento de super facta manu discreti notarii Glicorii Palumbi ut dixit et similiter donavit dicte Carmosine eius uxori tunc inter eos contracto matrimonio uncias duas et tar. xx de car. quas et quos sibi reliquit. Item asseruit coram nobis ipsum invenisse tar. quinque in civitate Neapolis et sic pro exoneratione sue conscientie et pro anima ipsius qui eos admisit voluit et mandavit testator ipse quod dicantur tot misse quot dici possunt intus ecclesiam S. Petri Martiri de Neapoli infra annos duos primos complendos et quod dictum pretium solvatur per heredes dicti testatoris. Item asseruit teneri quondam magistro Iohanni de Ayrola catalano magistro suo in tar. quinque de quibus dici voluit et mandavit tot misse quot dici possunt ex dictis tar. quinque pro anima ipsius magistri Ioan in quadam capella sub vocabulo delle Catalane que stat intus dictam ecclesiam S. Petri Martiri infra annos duos etc. [...] Item asseruit solvisse nomine dicti Antonii [filii sui] tar. octo de quibus habet ipse testator ab eodem Antonio quadam corrigia argentea pro pignore et sic pro bono servitio ab eodem recepto reliquit ipsi Antonio dictam corrigiam quam habet in posse dicta Carmosina uxor dicti testatoris. [...] Item legavit dicte Carmosine eius uxori quandam coteneriam sibi factam quam tingere debeat et portare debeat et custodire secundum usum Masse et panno de pectore russo. 122 Testamentum Rogerii Pisani de Massa. Anno Domini millesimo quingentesimo octavo die vigesimo nono mensis octobris xii ind., Masse et apud locum ubi dicitur ad Carignano pertinet. Masse predicte, videlicet intus quandam domum copertam ad tegulas scitam ibidem iuxta suos fines etc. Nota testamentum et ultima voluntatis Rogerii Pisani sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Rogerius testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. [...] Item asseruit coram nobis testator ipse ipsum recepisse et habuisse ex iuribus dotalibus Carmosine Catogio secunde uxoris sue uncias septem et tar. xxiiii de car. a Simonello Catogio eius socio et ipsius Carmosine patre subscripto modo habitas videlicet unciam unam et tar. xxiii de car. pricialiter et manualiter et uncias sex ad complementum dictarum unciarum septem et tar. xxiiii confessus recepisse supra quadam scita ubi dicitur ad Palma pertinet. Masse pro ut hec et alia continentur in quodam publico instrumento inter eos facto seu fieri rogato manu discreti iovenis notarii Glicorii Palumbi de Massa ut dixit et tunc donasse dicte Carmosine eius uxori uncias duas et tar. viginti de car. etc. vertute ipsius instrumenti quas et quos sibi legavit et dimisit etc.; et similiter legavit et dimisit dicte Carmosine eius uxori coteneriam de panno lane novam per eum sibi factam tingi que tingi

faciat et cum ea custodiat secundum usum Masse et etiam sibi legavit pannum de pectore rubellum scarlatinum. Item asseruit coram nobis ipsum reperisse et invenisse in civitate Neapolis tar. quinque de car. de quibus voluit et mandavit testator ipse quod dicantur et celebrentur tot misse quot dici possunt infra annos duos intus ecclesiam S. Petri Martiri de Neapoli pro sic pro exoneratione sue conscientie et pro anima ipsius qui eos admisit. Item asseruit coram nobis ipsum teneri quondam magistro Ioan de Ariola catalano suo magistro in tar. quinque de quibus dici et celebrari voluit et mandavit tot misse quot dici possunt pro anima ipsius quondam magistri Iohannis in quadam capella que vocatur la Capella delle Catalane que stat intus dictam ecclesiam S. Petri Martiri infra annos duos primos complendos. [...] Item asseruit solvisse et pagasse nomine ipsius Antonii tar. octo de car. etc. de quibus habet a dicto Antonio pro pignore corrigiam unam argenteam que est in posse dicte Carmosine uxoris dicti testatoris quam voluit ipse testator quod sit et esse debeat ipsius Antonii pro bono servitio ab eodem Antonio eius filio recepto et habito temporibus presentis etc. [...] 128 Testamentum et codicillum Minici Staracii de Massa. Die xxv mensis augusti vii ind., 1510, Masse et apud locum Priole pertin. Masse predicte, videlicet intus quandam domum terraneam scitam ibidem ad Priola iuxta viam publicam, iuxta domos Iacobi Staracii et alios confines. Nota testamentum Minici Staracii de Massa in lecto iacens et in recta sua memoria manens etc., sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Minichus testator quod hec sit sua ultima voluntas etc.; voluitque quod presens testamentum valere valeat iure testamenti et si iure testamenti non valeret valere voluit iure codicilli et si iure codicilli non valeret sive valeret valere voluit donationis maioris causa et omni meliori vita iure modo et fortis. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput et principium idcirco Christi nomine invocato dictus Minichus testator fecit, constituit et legitime ordinavit suum universalem heredem super omnibus et singulis bonis suis etc., preterquam infrascriptis legatis et fidei commissis etc.. Pascarellum Staracium de Massa eius filium carissimum, legitimum et naturalem etc. [...] Item asseruit coram nobis ipsum habuisse et habere quinque filias, videlicet Catharinam, Clarellam, Carmosinam, Politam et Beatricem Staracias eius filias legitimas et naturales propterea dictus testator pater dictarum filiarum legavit et dimisit eis pro earum et cuiuslibet ipsarum uncias triginta de car. etc., videlicet cuiuslibet ipsarum uncias sex super omnibus et singulis bonis suis habito et declarato quod si aliqua ipsarum mortua esset in pupillari etate vel sine filiis legitimis et naturalis ex earum corpore descendentibus, quod eo casu succedat et succedere debeat dictus Pascarellus frater ipsarum sororum et filius et heres dicti testatoris. 158 Testamentum Iohannis de Martino de Massa. Die xxi mensis augusti vi ind., mc decimo octavo et in loco Innerani pertin. Massa Lubrensis, videlicet intus quandam domum terraneam scitam ibidem iuxta domos heredum quondam Ioan de Accepto, duas vias publicas et alios confines. Nota testamentum et ultimam voluntatem Iohannis de Martino de Massa sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus

Ioan testator quod sit sua ultima voluntas etc. [...] Item asseruit coram nobis testator ipse ipsum debere recipere, consequi et habere ab heredibus Troyani Cacacii tar. septem et medium dico tar. VII 1/2 de car. etc. et sunt ex resta unciarum sectem dotium Carmosine Cacacie eorum avuncle quibus receptis voluit et mandavit testator ipse quod sit cassum, irritum et annullatum instrumentum quod habet contra heredes quondam Guroi Cacacii de dictis uncis septem docium dicte Carmosine et quod dicti sui heredes etc. non possint ultra petere nec tantum modo dicto tar. VII 1/2 de car. predictis etc. Item legavit et dimisit Carmosine Cacacie eius uxori quando noluerit stare cum suis filiis et voluerit lectum dicti testatoris vidualiter custodire pro ut ordo iuris postulat infrascripta bona stabilia et domum quo ad usufructum vita sua durante et post eius mortem sint et esse debeant heredum dicti testatoris etc. [...] Omnia supradicta bona dictus testator iudicavit, legavit et dimisit dicte Carmosine eius uxori quo ad usufructum et pro sustentatione vite sue dum vidualiter vivere voluerit et eius lectum vidualiter custodiret ut ordo iuris postulat sine aliqua contradictione aliquorum et post eius mortem etc. dicta bona sint et esse debeant heredibus suis etc. 184 Nota testamentum Gurelli de Simone de Massa. Anno Domini millesimo quingentesimo vicesimo tertio die xxvi mensis septembris xii ind., Masse, videlicet intus quandam camaram scitam in loco Serole pertin. civitatis Masse Lubrensis iuxta domos Lisuli de Simone, iuxta domos heredum quondam Iesuelis de Simone et alios confines. Nota testamentum et ultimam voluntatem Gurelli de Simone de Massa in lecto iacentis etc., sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Gurellus testator quod hec sit sua ultima voluntas. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput ideo dictus Gurellus testator fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes et legitimos successores omnium et singulorum bonorum suorum mobilium et stabilium etc., preterquam in infrascriptis legatis ac per eum dispositis et ordinatis Nicolaum de Simone, Francischum de Simone, Iohannem Paulum de Simone, Pascarellum de Simone et Gilormum de Simone de Massa fratres carnales et dicti testatoris filios legitimos et naturales. [...] Item legavit Carmosine de Simone eius nepti pro anima sua etc., tar. quinque de quibus emat si trobettam unum et oret pro anima dicti testatoris. 186 Testamentum Raphaelis Cazani dicto Fragasso. Die xxvii mensis februarii xii ind., 1524, Masse et in loco qui dicitur ad Petrapiana pertin. Masse predictae, videlicet intus quam camaram existentem ibidem iuxta certas domos ibidem existentes circum circa et alios confines. Nota testamentum Raphaelis Cazani dicto Fragasso de Massa in lecto iacentis etc., sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Raphael testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput et principium propterea quos dictus Raphael testator coram nobis elegit, fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes et legitimos successores in et super omnibus et singulis bonis suis etc., preterquam in infrascriptis legatis et fidei commissis et per eum dispositis et ordinatis Alfonso Cazanum et Nicolaum

Anellum Cazanum filios suos legitimos et naturales; et quia Carmosina Stoppa eius uxor asseruit coram nobis fuisse et esse pregnans propterea voluit et mandavit testator ipse quod ubi dicta Carmosina eius uxor peperit marem quod ipse naris sit et esse debeat heres unacum dictis Alfonso et Nicolao Anello suis fratribus per equali portione si vero feminam peperit eam dotavit et dotari debere de unciis quinque de car. super omnibus et singulis bonis suis etc. [...] Item dictus Raphael testator fecit et legitime ordinavit dictam Carmosinam uxorem suam presentem dompnam et dominam ac usufructuariam omnium et singulorum bonorum suorum dum modo Carmosina ipsa vidualiter vixerit in eius domo et lectum dicti testatoris sic vidualiter custodire voluerit pro ut ordo iuris postulat et quando alia fecerit habere debeat omnia iura sua dotalia pro ut continetur in eorum instrumento de matrimonio manu publici notarii inter eosdem confecto etc. 201 Testamentum Lisuli de Simone de Massa. Anno Domini millesimo quingentesimo vicesimo sexto die ultimo mensis iunii xiiii ind., apud locum ubi dicitur ad Serola pertin. civitatis Masse, videlicet intus quandam camaram scitam ibidem iuxta domos Iohannis de Simone et si qui sunt alii fines. Nota testamentum Lisuli de Simone de Massa in lecto iacentis etc., sane mentis etc., cassans etc., et voluit dictus Lisulus testator quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput et principium propterea Christi nomine invocato dictus Lisulus testator fecit, constituit et legitime coram ordinavit suum universalem heredem et legitimum successorem super omnibus et singulis bonis suis etc., preterquam in infrascriptis legatis et fidei commissis et per eum dispositis et ordinatis Sabatellum de Simone eius filium legitimum et naturalem. [...] Item testator ipse asseruit coram nobis ipsum una cum dicta Angnilella uxore sua dotasse Carmosinam de Simone et Catharinam de Simone eorum filias legitimas et naturales pro ut hec et alia latius continetur in quodam legato testamenti condito, ordinato et facto per dictam Angnilellam uxorem suam quod legatum donationis dictarum Carmosine et Catharine eius filiarum testator ipse confirmavit et de eo contentatur etc. 208 Testamentum Bartholomei Pizuli de Massa. Nota testamenti Bartholomei Pizoli de Massa mentis sane etc., cassando etc., et voluit quod hec sit sua ultima voluntas etc. Die xv mensis maii ii ind., Masse, apud locum Termini, videlicet intus quandam domum terraneam scitam in dicto loco Termini suis finibus limitatam. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput idcirco dictus Bartholomeus testator fecit, constituit et legitime ordinavit suos universales heredes de et super omnibus et singulis bonis suis etc., preterquam in infrascriptis legatis et fidei commissis Stefanum, Martinum, Nardellum et Gabrielem Pizolos filios suos legitimos et naturales [...] Item asseruit coram nobis dictus testator olim donasse Beatrici Staracie eius nurui unciam unam pro ut patet publico instrumento manu mei notarii facto ut dixit quam quidem unciam testator ipse reliquit et dimisit eidem Beatrici super quadam terra sua scita ubi dicitur ad la Tora suis finibus limitata et eam habere debeat iuxta arbitrium bonorum virorum et sic habita

teneatur canzellari fecere dictum instrumentum per dictam unciam etc., et voluit et mandavit si dicta terra plus valeret plus reficere teneatur et debeat Stefanus Pizulus eius filius et dicti Beatricis vir in pecunia numeranda Banelle, Gracielle, Carmosine et Iosiane Pizolis fliabus eiusdem testatoris et sororibus dicti Stefani ut ea contractatur in subsidio maritagii earundem sororum et dicta terra remaneat franca dicto Stefano. 223 Nota testamenti Massisii de Maria. Die xv mensis iunii vi ind., Masse apud locum Montichi pertin. Masse, videlicet intus camarellam ibidem sitam iuxta vias publicas et alios confines. Nota testamenti Massisii de Maria de Massa, sani corporis etc., cassando etc., et voluit quod hec sit sua ultima voluntas etc. In primis fecit suos universales heredes super omnibus et singulis bonis suis etc., preterquam in infrascriptis legatis et fidei commissis Franciscum et Iacobum de Maria suos filios legitimos et naturales. [...] Item iudicavit et dimisit pro iuribus dotalibus videlicet Sabelle, Minicelle, Carmosine, Pacifice et Fimiane de Maris suis fliabus pro qualibet ipsarum uncias vi de car., super quibus heredes instituit et fecit et quod non possint ultra petere de bonis suis etc. 224 Testamentum Lanzoni de Martino. Nota testamenti Lanzoni de Martino sani etc., cassando etc., et voluit quod hec sit sua ultima voluntas etc. Die iii menis augusti xii ind., apud locum Innerani pertin. civitatis Masse. In primis quia heredis institutio cuiuslibet testamenti dignoscitur esse caput ideo dictus Lanzonus testator instituit, ordinavit et fecit suum universalem heredem in omnibus et singulis bonis suis mobilibus et stabilibus etc., preterquam infrascriptis legatis et fidei commissis Nardum de Martino suum filium legitimum et naturalem. [...] Item iudicavit etc., Franciscelle et Carmosine de Martinis fliabus suis pro earum maritaggio uncias octo de car. videlicet cuilibet ipsarum uncias quatuor in quibus ipsas heredes instituit et quod non possint plus petere de bonis suis iure hereditatis [...]. Publicat a *Massalubrense. Testamenti 1404-1524*, a cura di Candida Carrino, Emilia Cirella Olostro, Paola Tallarino. Presentazione di Aurelio Cernigliaro, Napoli, Athena, 1995, pp. 93-95 (doc. 19), pp. 99-102 (doc. 22), 123-125 (doc. 34), 155-157 (doc. 48), 204-205 (doc. 71), 224-229 (doc. 81), 250-252 (doc. 91), 272-277 (docs. 103 i 104), 289-291 (doc. 113), 302-307 (docs. 121 i 122), 315-318 (doc. 128), 402-404 (doc. 158), 461-464 (doc. 184), 466-469 (doc. 186), 512-513 (doc. 201), 521-524 (doc. 208), 547-551 (docs. 223 i 224) (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 1).

7

Napoli. Marino de Flore, 1477-1478 (protocol del notari Marino de Flore di Vico, redactat durant l'any indicional 1477-1478 (ind. XI), conservat a la Biblioteca Nazionale de Nàpols): 25 Debitum pro Paulo Nucii de Belardo de Guilmo provincie Aprucii. Die xv septembris xi ind., Neap. Coram nobis constitutus Iheronimus Coczulus de Neap. tabernarius sponte confessus fuit se presentialiter et manualiter recepisse et habuisse mutuo gratis etc. a Paulo Nucii de Belardo de Guilmo, provincie Aprucii, sibi dante et mutuante de

propria sua pecunia uncias quinque de carl. Argenti etc., exceptioni etc., quas promisit dictus Iheronimus et obligavit se, heredes, successores et bona eius omnia etc., dare, tradere, restituere et assignare seu restitui et assignari facere eidem Paulo creditori vel suis heredibus et successoribus ex nunc ad annum unum a presenti die in antea numerando. Im pace etc., ad penam dupli etc., medietate etc. Et insuper presens ibidem propterea coram nobis Carmosina Picza de Neap., uxor ipsius Iheronimi iure romano vivens, cum consensu ipsius presentis etc, certiorata etc., sponte dicte promissioni et obligationi consensit, ratificavit etc. et promisit suo proprio nomine principaliter et in solidum restituere dictum debitum eidem Paulo etc. in tempore supradicto, renuntiando legi de primo et principali conveniendo etc. Et proinde obligavit se dicta Carmosina eiusque heredes, successores et bona eius omnia etc, dotes etc. sub pena predicta applicanda et persolvenda ut supra, cum potestate capiendi etc., constitutione precarii etc; et renuntiaverunt etc et iuraverunt etc. 47 Emptio terre pro discreto domino Iohanne de Luca. Die quarto mensis octobris xi ind., apud Archus Casanici pertin. Neap. Coram nobis constitutis personis Carmosina Taurella de Neap. muliere vidua iure ut dixit romano vivente relicta quondam egregii viri Iohannis Cimini de Neap. et Antonio Cimino de Neap. eius filio legitimo et naturali tutoribus et testamentariis testamenti et ultime voluntatis dicti quondam Iohannis Cimini et gubernatoribus personarum et bonorum Nicolay Angeli et Therentie Cimine filiorum dicti quondam Iohannis Cimini agentibus dictis Carmosina et Antonio, matre et filio, tam propriis et principalibus eorum nominibus et insolidum quam tutoriis nominibus quibus supra ac etiam ipsa Carmosina agente ut legataria testamenti et ultime voluntatis dicti quondam Iohannis Cimini, in quo testamento inter alia legata per ipsum quondam Iohannem Ciminum facta, Iohannes ipse legavit eidem Carmosine quod ipsa Carmosina habeat et habere debeat eius vita durante alimenta necessaria pro sui vite sustentatione super omnibus bonis ipsius quondam Iohannis Cimini necnon Severio Cimino, Geronimo Cimino, Petro Paulo Cimino et Vicentio Cimino filio minore dicti quondam Iohannis Cimini etate annorum quatuordecim [...]. 48 Cessio pro dicto Iohanne de Luca. Eodem die, eiusdem, ibidem. Coram nobis prefata Carmosina Taurella de Neap. Vidua relicta quondam dicti Iohanni Cimini, Antonio Cimino et Petro Paulo Cimino de Neap., fratribus utriusque coniunctis filiis legitimis et naturalibus ipsius domine Carmosine et dicti quondam Iohannis Cimini, agentibus dictis matre et filiis pro se ipsis et eorum heredibus et successoribus ex una parte et prefato Iohanne de Luca agente similiter pro se et suis heredibus et successoribus [...]. 49 Locatio domus pro Carmosina Taurella et heredibus quondam Iohannis Cimini de Neap. 50 Quietatio inter dictum Iohannem de Luca et dictam dominam Carmosinam et dictos eius filios. 51 Procura pro dicta domina Carmosina in personam dicti Antonii (es llegeix el nom Carmosina *passim* en els cinc documents tots del mateix dia). 231 Ratificatio pactorum matrimonii inter nobiles viros Basilium de Miro de Graniano et Paulum Longum de Cava artium et medicine doctorem. Eodem die, eiusdem,

ibidem. Coram nobis constitutis nobilibus et egregiis viris Basilio de Miro de Graniano habitatore Neap. Rationali Regie Camere Summarie patre legitimo et naturali nobilis domicelle Carmosine de Miro pro se et suis heredibus et successoribus ex una parte et Paulo Longo de civitate Cave artium et medicine doctore agente similiter pro se et suis heredibus et successoribus ex parte altera prefate partes asseruerunt habitum fuisse colloquium et tractatum inter eas de matrimonio actore Domino contrahendo inter ipsum Paulum de se ipso ex una parte et dictam Carmosinam et propterea fecissent ad invicem certa pacta, conventiones et capitula infrascriptis subscripta manibus propriis partium prout in capitulis contineri que conservantur et data fuerunt de voluntate ipsarum partium in posse nobilis viri Nicolay Baroni de dicta terra Graniani. 237 Testamentum Therine Domine Theodore. Die viii mensis martii xi ind., Neap. mcccclxxviii. Accersitis nobis iudice, not. et subscriptiis testibus ad preces et requisitionem proinde nobis factas pro parte nobilis mulieris Therine Domine Theodore de Surrento habitatricis Neap. uxoris discreti viri magistri Iohannis de Amari de Vico chirurgici ad domum sue habitationis site et posite in fundico seu curti que dicitur de S. Clara alias Cimbrio regio platee S. Georgii Maioris de Neap. i. bona dicti monasterii S. Clare, i. bona domini Silvestri Galioti de Neap. artium et medicine doctoris, i. vicum communalem et alios confines, quam invenimus in quadam camera dicte domus in lecto iacente infirmam corpore, sanam vero mentis et in bona et recta memoria et locutione pariter existentem, [que] considerans ut dixit statum fragilem et caducum huius presentis vite [...]. Imprimis cur heredis institutio caput et principium esse dignoscitur cuiuslibet testamenti idcirco testatrix ipsa instituit sibi heredem suum universalem et particularem in et supra omnibus et singulis bonis suis mobilibus et stabilibus, iuribus et actionibus quibuscumque habitis et habendis preter infrascriptis legatis et fideicommissis Alfonso Bonacorem eius filium legitimum et naturalem filium quondam Iohannis Bonacoris anterioris mariti sui; item legavit Carmosine Bonacore eius filie legitime et naturalis uncias novem de carl. argenti pro eius maritaggio tali declaratione quod ubi ipsa mori contingerit in pupillari etate vel antequam nuptui traderetur quod sibi succedat dictus Alfonsus eius frater; item legavit sepelliriv corpus suum in ven. Ecclesia S. Laurentii ordinis Minorum beati Francisci cum habitu eiusdem ordinis pro quo habitu eiusdem ordinis legavit pecuniam necessariam. Publicat a *Napoli. Marino del Flore 1477-1478*, a cura di Daniela Romano, Napoli, Edizioni Athena, 1994, pp. 45-46 (doc. 25), 63-70 (docs. 47-51), 253-254 (doc. 231), 261-263 (doc. 237) (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 3).

8

Napoli. Anonimo 1495-1496: 6 Captio possessionis dopni Raymi de Galterio. Die ultimo mensis septembris xiiii ind. Nobis not. publico et testibus infrascriptis convocatis et personaliter accersitis ad requisitionem et preces nobis oretenus factas per ven. Virum dopnum Raymum de Galterio de Neap.

ad quasdam domos alias ipsi doono Raymo concessas per ven. Dopnum Antonnellum de Arenas olim capellanum S. Iohannis in Porta per duc. quinque, sitas et positas in civitate Neap. i. curtim dicte ecclesie, i. viam publicam et alios confines; et alias conductas tenebat ad censum Carmosina que dicebatur deli preyti, et dum ibidem essemus dictus dopnus Raymus cum instrumento in manu dicte concessionis et decreto commissariorum apostolicorum de supra interposito ex quo mortua est dicta Carmosina volens precarium in dicto instrumento apponitum revocare et de eadem domo capere corporalem possessionem id circo precarium predictum revocavit et vigore dictarum scripturarum corporalem possessionem ipsarum domorum cepit et apprehendit domum ipsam intrando portas, aperiendo, claudendo et alia faciendo que actum adeundi possessionem denotant et indicant pacifice et quiete nemine contradien- te etc. 19 Captio domus pro sorore Carmosina Caraczula. Die xviii mensis novembris xiiii ind., 1495 Neap. Constituto coram nobis Sabatino de Magistro Andrea de Aversa ronconiero Neap. commorante agente ad infrascripta omnia et singula pro se suisque heredibus et successoribus quibuscumque ex una parte et ven. et religiosa Carmosina Caraczula moniale ven. monasterii S. Patricie de Neap. ordinis S. Benedicti agente ad infrascripta omnia et singula pro se ac nomine et pro parte dicti monasterii et pro successoribus suis in eodem monasterio ac utili causa ipsius ex parte altera, prefatus quidem Sabatinus asseruit coram nobis [...]. Publicat a *Napoli*. *Antonino de Campulo* 1468, a cura di Isabella Blaha. *Anonimo 1495-1496*, a cura di Daniela Romano. Presentazione di Guido D'Agostino, Nàpols, Athena, 1996, pp. 50 (doc. 6), 66-68 (doc. 19) (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 4).

9

ASN, notari Verginello de Mari, Massa Lubrense: testaments 6 gener 1474 (f. 452) – 20 maig 1532 (f. 168). 6 (f. 321A) Testamentum quondam Pascarelli de Mitrano. Anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo die xxiiii mensis septembris xiiii ind., Masse apud locum Lari pertin. Masse in quadam domo coperta ad astracum sitam in dicto loco iuxta domos alias Pascarelli et alios confines in qua quidem domo invenimus dictum Pascarellum in lecto iacentem egrotum corpore sanum vero mente et in recta sui memoria et locutione manente et stante qui quidem Pascarellus suum ultimum et sollepnem condidit testamentum cassans irritans etc. [...] Item iudicavit Candidelle, Carmosine et Santelle de Martiniis filiabus suis tar. tres videlicet qualibet ipsarum tar. unum in quibus ipsas heredes instituit et quod nob possint plus petere de bonis suis. [...] 7. Testamentum quondam Leonardi de Pulia. Anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo die xii mensis decembris xiiii ind., Masse apud locum Scazani pertin. Masse. Nota testamenti Leonardi de Pulia. In primis iudicavit ordinavit et fecit suum universalem heredem super omnibus et singulis bonis suis preterquam infrascriptis legatis et fidei commissis Vicensium de Pulia suum filium legitimum et naturalem [...] Item iudicavit Carmosine, Domenece et Iondelle filiabus suis pro earum mari-

tagio et in subsidio maritaggi uncias decem et tar. xv de car. videlicet qualibet uncias tres et tar. xv de car. [...] 19 (f. 266A-267A). Testamentum quondam Iohanelli de Urso de terra Positani. Anno Domini millesimo cccclxxxiii, die xv mensis augusti prime ind., Positani pertin. ducatum Amalfie in quadam camera coperta ad lamiam sitam in dicta terra Positani iuxta domos heredum quondam Cicchi de Cevolo, viam confinalem et alios confines in qua quidem domo invenimus Iohannellum de Urso in lecto iacentem egrotum corpore sanum vero mente et in recta sui memoria stante et manente qui quidem suum ultimum et sollempne condidit testamentum cassans et irritans etc. [...] Item iudicavit Carmosine eius sorori tar. unum [...]. 22 (f. 358A). Testamentum Iohannis de Marino. Anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo quarto die xxvi mensis augusti secunde ind., Masse. Nota testamenti Iohannis de Marino. In primis iudicavit, ordinavit et fecit suos universales heredes super omnibus et singulis bonis suis preterquam infrascriptis legatis et fidei commissis Mazeum et Cubellum de Marinis suos filios legitimos et naturales et postumum seu nasciturum et si fuerit feminam sit dotata si viveret ut alie eius filie ut infra patet. [...] Item iudicavit Sapatelle, Marchiuselle, Veritelle et Carmosine filiabus suis uncias quinque de car. pro qualibet ipsarum pro maritaggio earum et in subsidio earum maritaggi ita tamen quod aliqua ipsarum filiarum moriretur antequam maritaretur succedant et succedere debeant heredes dicti testatoris. [...] 23 (f. 443A). Testamentum Guronii Cacacii. Anno Domini millesimo cccclxxxiii, die xxvii mensis septembris tercie ind., apud locum Termini. Nota testamenti Guronii Cacacii. In primis iudicavit, ordinavit et fecit suos heredes super omnibus bonis suis preterquam infrascripti legatis et fidei commissis Troyanum, Petrillum, Lucam, Perloysum Cacacios suos filios legitimos et naturales. Item iudicavit corpus suum sepelliri debere intus ecclesiam S. Crucis et iudicavit pro illo die obitus sui in cera, pane, missis et aliis piis operibus unciam unam de car. Item iudicavit Clarastelle et Carmosine filiabus suis uncias quinque pro qualibet ipsarum super quibus ipsas heredes instituit et quod non possint plus petere de bonis dicti testatoris, et si aliqua ipsarum moriretur antequam maritaretur succedat et succedere debeant suos heredes. [...]. doc. 50 (ff. 342A-343A) testament de Pricioso de Fontana i la seva muller Cecchula (13 abril 1493). Després del testament de Cecchula es llegeix aquesta anotació al verso de la nota testamentària (f. 343Av) “Homini e femeni che so vivi a Scazano e so questi videlicet” entre aquests noms apareix una Carmosina. 59 (f. 28A-29A). Testament de Adamicio. Anno Domini millesimo quadringentesimo nonagesimo tertio, die vii mensis octobris xii ind., apud locum Tralium pertin. Surrenti. Nota zeste et ultime voluntatis Adamicii de Polo. In primis fecit suum heredem super omnibus et singulis bonis suis Iohannellum suum filium legitimum et si casu moriebit fecit heres magistrum Mattheum suum fratrem carnalem. Item iudicavit corpus suum sepelliri intus ecclesiam S. Marie de Monte Serrato. [...] Item lassa a la figliola de Natale de Poli zoe Carmosina unza una. [...] ; Publicat *Massalubrense. Verginello de Mari 1474-1498*, a cura di Candida Car-

rino, Napoli, Athena, 1998, pp. 25-27 (doc. 6), 27-28 (doc. 7), 42-43 (doc. 19), 46-48 (doc. 22), 48-49 (doc. 23), 93-95 i 125 (doc. 50), 111-112, (doc. 59) (Cartulari notarili campani del XV seculo, núm. 5).

10

Napoli. Francesco Pappacoda, 1483: Appendice. Biblioteca Nazionale di Napoli, ms. Branc. IV.B.15: Notamento di diversi notari antichi del Regno e di molte cose cavate dalli loro protocolli, ff. 219v-220. Protocollo di notar Francesco Pappacoda dell'anno 1480. 5 Nobilis domina Carmosina Regina de Neapoli uxor nobilis Caroli de Rota; filii eius, videlicet Petrus, Antonius et Vincentius de Rota de Neapoli (f. 52). Publicat *Napoli. Francesco Pappacoda, 1483*, a cura di Alfonso Leone, Napoli, Athena, 2001, p. 101 (Cartulari notarili campani del XV seculo, 8).

11

Scala. Giovanni de Falcone (1482-1483): Die ultimo iulii. Constituta in nostri presentia Carmosina de Troyano, mulier vidua relicta quondam Fabrutini Battimelli, matre, tutrice et legitima administratrice filiorum et filiarum dicti quondam Fabrutini, ex una et Barnabò Battimello de Scalas, agente etc. ex parte altera, prefatus Barnabò confessus fuit se esse debitorem ac teneri dicte Carmosine ex resta venditionis unis muli ducatorum viginti uno in ducatis tresdecim de carlenis argenti, quos ducatos xii dare promisit eidem Carmosine quo supra nomine hinc et per totum mensem inuarii primo futuri anni futuri secunde indictionis, obligans se et bona eius omnia et specaliter dictum mulum, ita quod specialis obligatio non preiudicet aliis obligationibus. Et iuravit et renuntiavit. In forma. Publicat a *Scala. Giovanni de Falcone (1482-1483)*, a cura di Antonio Mammato, presentazione di Roberto Delle Donne. Battipaglia, Lavaglia & Carlone, 2012, p. 81 (doc. 85) (Cartulari notarili campani del XV seculo, Serie nuova 4).

APÈNDIX III

Cinc testimonis referents a la mort del condottiero Giacomo Caldora.

1

ACA, Curie, reg. 2649, 120v-121v: Procurador reyal. Perquè sabem certís-simament haureu plaer e consolació de la augmentació del nostre beneventurat stat, vos avisam com après vostra partida micer Iacobo molt secretament entre Cayaça e Morrone féu fer un pont per poder passar al riu appellat Bultorno. E jatsia lo dit pont fos stat fet tant secretament que bonament fins que les nostres gents foren a les mans ab les sues no-n haguem sentiment, les quals axí de cavall com de peu volien passar per soccòrrer segons sabeu lo duch Raynier e provehir Aversa, e ja eren passats prop de ccc infants e los altres contínuament

passaven per resistir a nostres gents e fer fort lo dit pont, no res menys les nostres gents romperen lo dit pont e los dessà passats se meteren en fuyta per la muntanya amunt, dels quals foren molts presos e molts morts e negats, de què tot lo camp dels henemichs restà molt apitrat. E per aquesta rahó vehent lo dit micer Jacobo no poder passar ab la gent que li restava, anà-sse'n alleujar al burgo de Benavent e allà stech prop de vuit dies tots temps pensant en quina manera poguera passar, e veent no poder passar sens gran dan seu com a desparat se partí del dit burgo de Benavent, e tornant la via del Abrutzto anà's aleujar prop de un castella appellat lo Colle, lo qual ans de descavalcar combaté molt stretament. E ja havien foradat lo mur en moltes parts, e veent per tot açò no poder-lo intrar, maldehint de Déu e cridant, se li torcé la boca fins a la orella, e li vingué gota del cap per la qual rahó, la nit de la dita gota e de proplexia que s'i mesclà, plaent a Déu morí, per la mort del qual speram en Déus haver conclusió votiva de aquesta nostra desitjada empresa, car ell vivint molts senyors e terres e castells e moltes ciutats les quals havien voluntat reduhir-se a nostra voluntat per pahor de ésser destruïts no gosaven, que ara mort lo dit micer Jacobo no duptaran reduhir-se, segons ja manifestament per exemple o veem, car dos jorns ha s'és reduhida a nós la ciutat de la Cerra, dins la qual és ja lo Marquès ab ccl cavalls e infantaria en gran nombre; lo Castell, emperò, s'i té, al qual speram dins tres o quatre jorns metre camp stret. E per ço nos ha covengut e cové haver les més pecúnies que us sia possible per soccòrrer la nostra gent, car per altra rahó no som venguts en aquesta ciutat, e perquè en tanta necessitat confiam del bon voler que haveu a nós e a la augmentació del nostre estat, no havem duptat emprar-nos de vós de ccc ducats, los quals sobre vós havem pres a cambi. Per tant, afectuosament vos pregam e encarregam que, de continent que les letres de cambi vos seran presentades, aquelles vullau acceptar e al temps complir segons de vós indubítadament confiam e lo cas requer, e si cas era que no haveu peccúnies de nostra cort, meteu-hi del vostre, car après vos en poreu reintegrar de les nostres, e açò per res no haja falla com molt hi vaja a nostra fe e paraula. Dada en Gayeta lo derrer dia del mes de noembre de l'any MCCCCXXXVIII. Rex Alfonsus.

Al amat conseller nostre mossèn Jacme de Besora, procurador reyal en lo regne de Sardenya.

Dictus Rex mandait michi Arnaldo Fonolleda. Probata.

Similis littera fuit expedita sub simili kalendario signatura et mandato directa viceregi dic regmi Sardinie quad novitates tantum.

Al noble e amat conseller nostre mossèn Francí d'Erill visrey e governador general de Sardenya.

2

ACA, Curie, reg. 2651, 139r-140r: Muy illustre Infante, nuestro muy caro e muy amado hermano. Estos días passados recibimos letras vuestras por las cuales nos avisásteys de la buena concordia a que vos érades venido con el illustre infante don Enrique, vuestro nuestro muy caro e muy amado herma-

no e con la mayor part de los barones del reyno de Castiella, de la qual cosa havemos ovido gran plazer, rogándovos que en aquella querades perseverar e continuamente endender en las cosas las quales conosseréys seyer plásientes a Dios e benavenir de todos e largament scrivirnos de las occurrencias en essas partes. Con gran deseo speramos la persona que nos havéys scrito querernos mandar por nos informar de los afferes d'essas partes, poque vos rogamos que si al recibir de la present no será partida, la querades fazer partir de continent, avisántesvos por consolación vuestra como passando ya el verano e haviendo reduzidos a nuestra fidelitat e obediencia los senyores de la casa de Santsobenia e tornándonos en Tierra de Lavor por meter nuestra gente en estancia pora la ivernada, nos vino nueva que misser Jacobo Caldora por entrar en Tierra de Lavor e soccorrer el Duque d'Anjou e Aversa, los quales stan en extremo partido, devallava de Abruço, por la qual razón nós de continent fitemos a los passos los quales bien fornidos de nuestras gentes. Un día el dicho misser Jacobo muy secretamente entre Cayatzo e Morrone fizo fer una puente por poder passar el río clamado Voltorno, jatsia la dicha puente fuesse stada fecha tant secretament que buenamente fasta que las nuestras gentes fueron a las manos con las suyas no 'nde oviemos sentimiento, los quales assí de cavallo como de pie querían passar e ya eran passados cerca ccc infantes e los otros continuamente passavan por resistir a nuestras gentes e fazer fuerte la dicha puente, noresmenos las nuestres gentes romperen la dicha puente e los deçá passados se metieron en fuyda por la muntanya ariba, de los quales fueron muchos presos e muchos muertos e negados, de que todo el campo de los enemigos restó mucho apitrado. E por esta razón, veyendo el dicho misser Jacobo no poder passar con la gente que le era restada, fuesse ad aleujar al burgo de Benavent e allá stove cerca a ocho días toda vía pensando en que manera podría passar, e veyendo no poder passar sin gran danyo suyo como a desesperado se partió del dicho burgo de Benavento, e tornando la vía de Abrutzo fuese aleujar acerca de un castiello clamado lo Colle, donde antes de descavalgar lo combatió muy stretamente e foradó el muro por muychas partes, e veyendo pot todo sto non lo poder entrar, maldiziendo de Dios e cridando, le torció la boca fasta la oreja e le vino gota de la cabeça, por la qual razón aquella noche de la dicha gota e de poplexía que s'inde mescló, plaziendo a Dios murió, por la muerte del qual speramos en Dios haver conclusión votiva de aquesta nuestra deseada ampresa, que él viviendo muchos senyores de tierras e castiellos e muchas ciudades los quales havían voluntat de se reduzir a nuestra fidelitat por miedo de seyer destruidos no lo gosavan, que agora muerto el dicho misser Jacobo no dudarán de reducirse. Dada en Capua a xxiii días del mes de noembre any mccccxxviii. Rex Alfonsus.

Al illustre infante don Enrich d'Aragón e de Castiella, maestro del orden de cavallería de Santiago, nuestro muy caro e muy amado hermano.

Dominus Rex mandavit michi Arnaldo Fonolleda. Probata.

Consimiles litterae tres fuerunt exemplate mutatis mutandis directe una regi Navarre, alia domine regine Aragonum et alia infantisse Catherine.

3

Narració de la mort de Giacomo Caldora per Gaspar Pelegrí.

Conterruit autem propter successus extremos vir de Caldora turbatus, atqui consultis capitaneis in Aprussium versus festinat remeare. Post ubi cum e conspectu illis partis oppidum quoddam, Collum nomine, supervenisset, multis armis illud evincere ceperat. Illud autem regis dicioni subiectum erat, uti viris robustus tuebatur egregie, qui autem in singulis bellis hostem contemperant dimicantem. Preterea, etsi menia passim multis ex locis collisa forent bisseis iam impulsis certatibus, roborati armis et animo, hostes in maxima discriminatione intulere sese tuendo. Sequitur autem, cum omnis Iacobucci tempestas esset, castrum submergere. En infortunii adventus subito premit illum. Nam, cum contenderet ne quicquam tanto profici exercitio posset, commotus adeo tantum exarsit spiritum. Equidem, tristia verba respirans in Iovem, torquendo os subita morte extemplo decessit. (Pellegrino 2007: 263-264)

4

Narració de la mort de Giacomo Caldora per Bartolemeo Facio.

Quo cognito Iacobus, sive ut inde regem averteret sive ne nihil rei gerere videretur, ad collem, quod castellum Iacobi Langonissae erat, copias ducit castrique positus oppugnare coepit idque, non parva muri parte diruta, expugnaturus viderebatur cum repente, catarri profluvio correptus, in magno militum suorum luctu defecit. (Facio 2004: 254)

5

Narració de la mort de Giacomo Caldora dels Diurnali del duca di Monteleone.

Anno Domini 1439 ala insuta de settembre 3ª ind.: messer Jacovo havendo requisitata Piscara, Lorito, Sulmona, et tutte le altre terre de Apruzo sende venia a Rè Ranato, Rè de Rahona sentendo sua venuta se posse in punto con tutte le sue agente, et insio ali passi de terra de Lavore, messer Iacovo sotto Cayazzo dalla de lo fiume de Capoa, et Rè de Rahona a fronte dell'altra banda del fiume presso Limatola fece prova messer Iacovo fare lo ponte non potte passare, po se parte, et ando verso Benevento, el detto messer Iacovo havendo saputo Napole pateva necessita del mangiare et che da li in di aspettavano doe nave de Genoa deveano venire da Provenza con vittuaglia, se retrasse, et ando allo collo presso Cercello ad uno miglio in valle Beneventana per ponerlo a saccho per potere substentare per fino le ditte navi venissero, che subito esso intendea passare in Napole et fatto dare la battaglia alo collo terra de ecclesia

che teneno li signori dela Leonessa, et havendo rutto una parte delo muro non erano si non per intrare dentro tutti cittadini gridavano per Dio misericordia, se voleano rendere che messer Jacovo le pigliasse in gratia messer Iacovo non ne volse intendere niente, dicea ala gente d'arme io non ho denari da darve ad voi sta mo se vi volete pigliare dela robba dicea io passero o voglia, o non Rè de Rahona in terra de Lavore, et meglio armarem o de persona, che mai et con piu allegrezza mai havebbe mai stato in sua vita, et stando cosi il detto messer Iacovo allegro et festante iterum ac iterum redendo et dicendo io voglio armare et fare de mia persona che quando era de 25 anni, che allora era vecchio di 70 anni per divino miraculo incontiente dicendo queste parole li scende una gotta nel core et cade morto non fossi per lo conte de Altavilla, et per Cola dalferi de Napole: se adonaro l'uno lo ritenne de una banda, et l'altro de una altra, haveria cascato da cavallo: se lo desmontaro, et posserlo dentro un pagliaro: spasa la novella per tutto lo campo como messer Jacovo era morto ciascuno abandono la battaglia, et corsiro ad videre, et cosi fo salva la terra de lo Collo, po lo levaro da lo detto pagliaro; et portarlo dentro lo sua paviglione et questo fo la domenica sula vespera ali 15 de novembre 3 Ind.: 1439 a doe hore de notte, messer Jacovo non parlo piu fando grande groffole forní li giorni de soa vita fando l'actore lle cerimonie al ditto messer Jacovo et reprendendoli deli mali havea fatto et operato, et ultimativim dice che da questo mundo non nde porta altro che la bona dama. (*I Diurnali del Duca di Monteleone* 1958: 157-158)

6

Narració de la mort de Giacomo Caldora per Zurita.

Detúvose el rey con su campo en La Massaria de la Reina casi todo el mes de octubre y de allí se pasó a Arienzo; y por este tiempo fue Jacobo Caldora a poner su campo al collado de la baronía de Circelo que era del patrimonio de la Iglesia; pero teníanla los de la casa de La Lagonesa; y como quiera que los del collado fueron a darle el castillo, quería ponerlo a saco por entretener los soldados. Y entre tanto que los del castillo le hacían sus lamentaciones y le suplicaban que los recibiese en su gracia, se volvió a los soldados y les dijo: “Yo no tengo dineros para pagaros; y así os doy este castillo a saco. Si lo quisieredes dejar, estará en vuestra mano”. Y poniéndose en orden el combate, íbase paseando con los principales del ejército diciéndoles que él, a pesar del rey de Aragón, pasaría a Tierra de Labor, y que él tenía setenta años y ánimo para armarse y hacer como cuando era de veinte y cinco. Y volviendo a decir estas mismas palabras le sobrevino un desmayo y si el conde de Altavila y Cola de Alfieri que iban con él no le sostuvieran, cayera del caballo. Cuando le aparearon lo pusieron en un pajar; y con este rebato cesó el combate; y después lo llevaron a su tienda y murió a 15 del mes de noviembre. Dejó fama del mejor capitán de sus tiempos y más valiente, aunque él la amancilló en gran parte por su poca fe y avaricia grande. (Zurita, Anales XIV 57)

BIBLIOGRAFIA

- ALEMANY FERRER, Rafael (2007), *Introducció al Tirant lo Blanc*, Alzira, Bro-mera.
- AMETLLER Y VINYAS, José (1903-28), *Alfonso V de Aragón en Italia y la crisis religiosa del siglo XV*, Girona, Imprenta y Librería de P. Torres, 3 vols.
- BECCADELLI, Antonio (1538), *Antonii Panormitae De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum libri quatuor. Commentarium in eosdem Aeneae Sylvii, quo capitatum cum Alphonsinis contendit*, Basilea, ex officina Hervagiana.
- BELTRÁN, Rafael (2006), *Tirant lo Blanc de Joanot Martorell*, Madrid, Síntesis.
- (2015), «Vida de Joanot Martorell», dins *Història de la Literatura Catalana*, dirigida per Àlex Broch. *Literatura Medieval, III, Segle XV*, dirigida per Lola Badia, Barcelona, Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, pp. 30-34.
- BOFARULL I DE SARTORIO, Manuel de (1864), *Apéndice al Levantamiento y guerra de Cataluña en tiempo de don Juan II. Documentos relativos al Príncipe de Viana*. Colección de Documentos Inéditos del Archivo de la Corona de Aragón, XXVI, Barcelona, Imprenta del Archivo.
- BOFARULL SANS, Francesc de (1896), «Tres cartas autógrafas inéditas de Antonio Tallander, Mossén Borra», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 4, pp. 3-100
- CABRÉ, Lluís (2014), «Ausiàs March: vida, obra, transmissió i cultura», dins *Història de la Literatura Catalana*, dirigida per Àlex Broch. *Literatura Medieval, II, Segles XIV-XV*, dirigida per Lola Badia, Barcelona, Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, pp. 353-371
- (2016), «Ausiàs March e Alfonso el Magnanimo», dins *L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia / La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, a cura di Fulvio Delle Donne e Jaume Torró Torrent, Florència, Edizioni del Galluzzo, pp. 177-193.
- & Jaume TORRÓ (2012), «Dona Teresa d'Híxar o Llir entre cards: para la cronología de la obra de Ausiàs March», *Bulletin of Hispanic Society*, 89, pp. 91-102.
- & Marcel ORTÍN (2014), «Lectura de la poesia d'Ausiàs March», dins *Història de la Literatura Catalana*, dirigida per Àlex Broch. *Literatura Medieval, II, Segles XIV-XV*, dirigida per Lola Badia, Barcelona, Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, pp. 371-397.
- CALMETTE, Joseph (1903), *Louis XI, Jean II et la révolution catalane (1461-1473)*, Toulouse, Imprimerie et librairie Édouard Privat.
- CAPDEVILA, Josep Maria (1928-29), *J. Martorell i M. J. de Galba, Tirant lo Blanc*, tria del text, introducció, notes i glossari de ~, Barcelona, Els Nostres Clàssics, 5 vols.
- (1929), «Els autors de *Tirant lo Blanc*», *El Matí* (22 i 26 de setembre de 1929), Barcelona.

- CARACAUSI, Girolamo, *Dizionario onomastico della Sicilia. Repertorio storico-etimologico di nomi di famiglia e di luogo*, Palerm, Centro di Studi Filologici e Linguistici Italiani, 1993, 2 vols.
- CARRÉ, Antònia & Jaume TORRÓ (2015), «L'Espill de Jaume Roig», dins *Història de la Literatura Catalana*, dirigida per Àlex Broch. *Literatura Medieval, III, Segle XV*, dirigida per Lola Badia, Barcelona, Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, pp. 251-304.
- CARBONELL, Jordi (1955-56), «Sobre la correspondència literària entre Roís de Corella i el Príncep de Viana», *Estudis Romànics*, 5, pp. 127-139.
- CHAULA, Tommaso (2021), *Gesta Alfonsi regis*, a cura di Fulvio Delle Donne e Maria Rosa Libonati, Palerm, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani.
- CONCA, Maria & Josep GUIA (2023), «De la sang carmesina a la Carmesina del Tirant», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i de Cultura Medieval i Moderna*, 21, pp. 1-10.
- COROMINES, Joan (1954), «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell», *Homenatge a Carles Riba*, Barcelona, Josep Janés editor, pp. 168-184.
- ESCARTÍ, Vicent Josep (2012), «Els capítols de nomenament de Joanot Martorell com a procurador del comtat de Dènia. Una aportació a la controvertida identitat de l'autor de Tirant», *Estudis Romànics*, 34, pp. 389-403.
- FACIO, Bartolomeo (2004), *Rerum gestarum Alfonsi regis libri*, testo latino, traduzione italiana, commento e introduzione a cura di Daniela Pietragalla, Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- FERRANDO FRANCÉS, Antoni (1993), «Del Tiran de 1460-64 al Tirant de 1490», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/ Elx 9-14 de setembre de 1991)*, vol. II, pp. 25-68.
- (2011a), «Curial i Tirant cara a cara», en Ricard Bellveser (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, València, Institució Alfons el Magnànim – Diputació Provincial de València, pp. 415-449.
- (2011b), «Llengua i autoria al Tirant lo Blanc», *Tirant lo Blanc políglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, a cura de Vicent Martines, Gandia, Ajuntament de Gandia – Universitat d'Alacant, pp. 23-30.
- (2012), «Llengua i context cultural al Tirant lo Blanc. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell», *eHumanista*, 22, pp. 623-668. Reimprès en Germà Colón (ed.), *Els escriptors valencians del segle XV*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 2013, pp. 138-191.
- (2015), «Tres Joans Martorell per a un sol Tirant», *Aiguadolç. Revista de Literatura*, 43-44, pp. 45-96.
- (2020), «1410 Joanot Martorell: el cavaller que escrigué el Tirant», en Borja de Riquer Permanyer (ed.), *Vides catalanes que han fet història*, Barcelona, Edicions 62, pp. 199-206.

- (2021), «Memòria no literària, onomàstica i autobiografia al *Tirant lo Blanc*», dins Vicent Josep Escartí, Rafael Roca Ricart (eds.), *Identitats i violències. Documentació i literatura*, València, Afers, pp. 381-445.
- FINKE, Heinrich (1936), «Mossen Borra in Deutschland», *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, 2, Barcelona, 1936 (= *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12), pp. 149-160.
- FURIÓ, Antoni (2013), «“Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers”. Escriptura, orgull de classe i autoria del Tirant», *eHumanista/IVITRA*, 4, pp. 150-164.
- FUSTER, Joan (1993), «Consideracions sobre el *Tirant*», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/ Elx 9-14 de setembre de 1991)*, vol. II, pp. 5-23.
- GARCIA OLIVER, Ferran (2013), «Joanot i Ausiàs», *eHumanista/IVITRA*, 4, pp. 201-219.
- GIUNTA, Claudio (2017), «Ritorno alla “filologia”? Su Said, Agamben e altra critica universitaria», *Ecdotica*, 14, pp. 104-135.
- GRAULLERA SANZ, Vicente (2009), *Derecho y juristas valencianos del siglo XV*, València, Generalitat Valenciana.
- GUIA MARÍN, Josep (1996), *De Martorell a Corella: descobrint l'autor del Tirant lo Blanc*, Barcelona – Cata-roja, Afers.
- (2002), «Concordances curioses dels antropònims Tirant lo Blanc i Carmesina», dins Emili Casanova Herrero, Vicenç Maria Rosselló Verger (coords.), *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes (València 18-21 d'abril de 2001)*, València, Universitat de València, pp. 591-601.
- I Diurnali del Duca di Monteleone*, a cura di Michele Manfredi, Bolonya, Nicola Zanichelli, 1958 [i. e. 1960] (Rerum Italicarum Scriptores, XXI, 5)
- LAWRANCE, Jeremy N. H. (1986), «On Fifteenth-Century Spanish Vernacular Humanism», *Medieval and Renaissance Studies in Honour of Robert Brian Tate*, edited by Ian Michael and Richard A. Cardwell, Oxford, Dolphin Book Co., pp. 63-79.
- MARINESCO, Constantin (1979), «Nouvelles recherches sur *Tirant lo Blanch*», *Estudis Universitaris Catalans*, XXIII = *Estudis de Llengua i Literatura oferts a R. Aramon i Serra en el seu setantè aniversari*, I, pp. 401-424.
- Massalubrense. Testamenti 1404-1524*, a cura di Candida Carrino, Emilia Cirella Olostro, Paola Tallarino. Presentazione di Aurelio Cernigliaro, Nàpols, Athena, 1995 (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 1).
- Massalubrense. Verginello de Mari 1474-1498*, a cura di Candida Carrino. Nàpols: Athena, 1998 (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 5).
- MIQUEL Y PLANAS, Ramon (1913), *Obres de J. Roiç de Corella*, publicades ab una introducció per ~, Barcelona, impremta de F. Giró.
- MOLHO, Anthony (1994), *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*, Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press.

- Napoli. Antonino de Campulo 1468*, a cura di Isabella Blaha. *Anonimo 1495-1496*, a cura di Daniela Romano. Presentazione di Guido D'Agostino, Nàpols, Athena, 1996 (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 4).
- Napoli. Marino del Flore 1477-1478*, a cura di Daniela Romano, presentazione di Josefina Mateu Ibars, Nàpols, Edizioni Athena, 1994 (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 3).
- Napoli. Petruccio Pisano 1462-1477. Parte prima 1462-1466*, a cura di Monica Vicinanza, presentazione di Gerardo Sangermano, Acerra, Edizioni Athena, 2006 (Cartulari notarili campani del XV secolo, núm. 10).
- PELLEGRINO, Gaspare (2007), *Historia Alphonsi primi regis*, a cura di Fulvio Delle Donne, Florència, Sismel – Edizioni del Galluzzo.
- PUJOL, Josep (2002), *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el Tirant lo Blanc*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2015), «Tirant lo Blanc», dins *Història de la Literatura Catalana*, dirigida per Àlex Broch. *Literatura Medieval, III, Segle XV*, dirigida per Lola Badia, Barcelona, Enciclopèdia Catalana – Editorial Barcino – Ajuntament de Barcelona, pp. 107-157.
- PUJOL, Josep (ed.), Joanot Martorell, *Tirant lo Blanc*, edició, introducció i notes de ~, Barcelona, Barcino, 2021.
- REMICK, David (2006), *Reporting: Writings from The New Yorker*, Nova York, Alfred A. Knopf.
- RICO, Francisco (1987), «Discurso contra el método. Entrevista con Daniel Fernández», *Quimera*, 62, pp. 25-33. Reproduït a *Los discursos del gusto. Notas sobre clásicos y contemporáneos*, Barcelona, Destino, 2003.
- (1996), «El primer pliego del Quijote», *Hispanic Review*, 64, pp. 316-336. Reeditat en Francisco Rico, *El texto del Quijote. Preliminares a una ecdòtica del Siglo de Oro*, Barcelona, Destino, 2005, pp. 401-426.
- RIPOLL VILAMAJOR, Jaume (1868), «Colección de Monumentos para escribir la historia y dar á conocer al caballero catalán, llamado comunmente Mosen Borra, que yace en el claustro de la Santa iglesia de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2, pp. 77-129.
- RIQUER, Martí de (1964), *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (2012), ressenya «Agustín Rubio Vela, *Joanot Martorell y el condado de Denia. Una clave para el Tirant*, València, 2010», *Estudis Romànics*, 34, pp. 632-637.
- (2016), ressenya «Abel Soler, *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà El Tirant lo Blanc*», *Estudis Romànics*, 38, pp. 505-509.
- (2019), «La identitat del poeta Francesc Ferrer (València ca. 1460-1462)», dins Vicent J. Escartí (ed.), *Nunc dimittis: Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*, València, Universitat de València, pp. 471-496. Reeditat en Id.,

- Recerques de cultura medieval*, València, Universitat de València, 2023, pp. 247-290.
- RODRÍGUEZ RISQUETE, Francisco J. (2002), «Del cercle literari del Príncep de Viana i unes poesies satíriques del “Cançoner de Saragossa”», dins *Estudi General*, 22 (= *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, II), pp. 365-391.
- (ed.) (2011), Pere Torroella, *Obra completa*, edició crítica de ~, Barcelona, Barcino, 2 vols. (Els Nostres Clàssics, B 31 i 32).
- RUBIO VELA, Agustín (2010), *Joanot Martorell y el condado de Denia. Una clave en el Tirant*, València.
- (2011), «Es va escriure *Tirant lo Blanch* en la cort barcelonina del príncep de Viana? Notes de crítica documental a l'entorn d'un miratge literari» en *Tirant lo Blanc políglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, a cura de Vicent Martines, Gandia, Ajuntament de Gandia – Universitat d'Alacant, pp. 15-22.
- (2011), «¿Se escribió *Tirant lo Blanch* en la corte barcelonesa del Príncipe de Viana? Notas de crítica documental en torno a un espejismo literario», *eHumanista*, 19, pp. 345-356.
- (2013), «L'escrivà de ració del Príncep de Viana i l'autoria de *Tirant lo Blanch*. Notes de crítica documental a l'entorn d'un miratge literari», en Germà Colón (ed.), *Els escriptors valencians del segle XV*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 109-137. Reelaboració de Rubio Vela 2011. No respon a Torró 2012a.
- (2015), «Sobre Joan Martorell, señor de Beniarbeig, y otros casos de homonimia en el siglo XV valenciano. Notas de archivo y observaciones metodológicas», *Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval y moderna*, 5, pp. 59-92.
- RYDER, Alan (1990), *Alfonso the Magnanimous. King of Aragon, Naples and Sicily*, 1396-1458, Oxford, Claredon Press.
- Scala. Giovanni de Falcone (1482-1483)*, a cura di Antonio Mammato, presentazione di Roberto Delle Donne. Battipaglia, Lavaglia & Carlone, 2012 (Cartulari notarili campani del XV secolo, Serie nuova 4).
- SOLER, Abel (2012), «Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el *Tirant lo Blanc* (1460-64): Barcelona, Dénia o València», *eHumanista*, 22, pp. 598-622.
- (2013), *El corsari Jaume de Vilaragut i la donzella Carmesina. El cavaller que inspirà el Tirant lo Blanc*, València, Institució Alfons el Magnànim – Diputació de València.
- (2014), «Joanot Martorell cavaller habitador de la ciutat de València. Nous documents sobre els darrers anys de l'autor del *Tirant lo Blanc*», *eHumanista/IVITRA*, 5, pp. 494-495
- (2015a), «La relació de Martorell amb la cort de Nàpols i la discreta presència d'Itàlia en *Tirant lo Blanc*», en *More about 'Tirant lo Blanc' / 'Més sobre el Tirant lo Blanc'*, ed. by Anna Maria Babbì, Vicent Josep Escartí,

- Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, pp. 35-52.
- (2015b), «Tres Carmesines reals i una de ficció. Interès del diàleg entre Història i Literatura per a la interpretació de *Tirant lo Blanc*», *Mirabilia/ MedTrans*, 2, pp. 134-149.
  - (2017), *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de Curial e Güelfa*, pròleg d'Antoni Ferrando, València, Universitat de València, 3 vols.
- TORRÓ TORRENT, Jaume (2001) «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revista de Catalunya*, 163, pp. 97-123.
- (2002), «Joanot Martorell, escriptor de ració», *L'Avenç*, 273, pp. 12-18.
  - (2004), «La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia», *Mot so raso*, 3, pp. 7-15.
  - (2005), «Ausiàs March, falconer d'Alfons el Magnànim», *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Alacant, 16-20 de setembre de 2003)*, edició a cura de Rafael Alemany, Josep Lluís Martos i Josep Miquel Manzanaro, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 1521-1538.
  - (2008), «Las cortes de Aragón y las líricas catalana y castellana del siglo XV», *La fractura historiográfica: las investigaciones de edad Media y Renacimiento desde el tercer milenio*, dirigido por Javier San José Lera, edición al cuidado de F. Javier Burgillo & Laura Mier, Salamanca, Semyr, pp. 427-437.
  - (ed.) (2009), Lluís de Requesens, Bernat Miquel, Martí Garcia, Rodrigo Dies, Lluís de Vila-rasa, Francesc Sunyer, *Sis poetes del regant d'Alfons el Magnànim*, edició crítica de ~, Barcelona, Barcino, (Els Nostres Clàssics, B 29).
  - (2009-10), «La Consulta i el prefaci quadripartit de *l'Espill* de Jaume Roig», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 52, pp. 51-69.
  - (2010), «La cort literària d'Alfons el Magnànim», en Ricard Bellveser (coord.), *La poesia d'Ausiàs March i el seu temps*, València, Institució Alfons el Magnànim – Diputació Provincial de València, pp. 27-39.
  - (2011), «Els darrers anys de Joanot Martorell o en defensa del Tirant, la novel·la cavalleresca i la cort», en Ricard Bellveser (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, València, Institució Alfons el Magnànim – Diputació Provincial de València, pp. 573-584.
  - (2012a), «Només hi ha un Joan Martorell documentat amb el nom de Joanot. (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela amb unes notes sobre Manuel de Rajadell)», *Tirant: Butlletí informatiu i bibliogràfic de literatura de cavalleries*, 15, pp. 19-32.
  - (2012b), «La respuesta literaria y retórica del *Espill* de Jaume Roig», dins Antonia Martínez Pérez, Ana Luisa Baquero Escudero (eds.), *Estudios de literatura medieval. 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Múrcia, Universidad de Murcia, pp. 117-128.

- (2016), «Il romanzo cavalleresco tra letteratura antica e i romanzi cavallereschi e d'avventura francesi e borgognoni», en *L'immagine di Alfonso il Magnanimo tra letteratura e storia, tra Corona d'Aragona e Italia / La imatge d'Alfons el Magnànim en la literatura i la historiografia entre la Corona d'Aragó i Itàlia*, a cura di Fulvio Delle Donne e Jaume Torró Torrent, Florència, Sismel – Edizioni del Galluzzo, pp. 221-239.
- (2019), «Il *Curial e Güelfa* nel contesto culturale dell'Europa del XV secolo», *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 61, pp. 499-517.
- VIDAL GONZÁLEZ, Francisco (2003) Gómez Manrique, *Cancionero*, edición de ~, Madrid, Cátedra.
- VILLALMANZO, Jesús (1995), *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*, València, Ajuntament.
- (2009), *Joanot Martorell*. València, Ajuntament.